

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ УӘЗІРЛІГІ

ӘЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИТІ КАФЕДРАСЫ

Қазақ тілі және әдебиеті тәлім бағдары бойынша
4 курс студенті

Гүлімбетова Айгүл Зауытбаевнаның

БІТІРУ МАМАНДЫҚ ЖҰМЫСЫ

Тақырып: Әсет Найманбаев - эпик ақын»

Ғылыми жетекші:

ф.ғ.к. С.Қазақбаев

Мамбеткаримов Ғ.

Нөкіс-2015 ж.

Қорғауға ұсынылды.

Шет тілдері факультеті
деканы: _____ ф.ғ.к. доц. Д. Мамырбаева

Кафедра меңгерушісі: _____ доц. А.Оразымбетов

Ғылыми жетекші: _____ ф.ғ.к. С.Қазақбаев
_____ Мамбеткаримов Ғ.

Гүлімбетова Айгүлдің «Әсет Найманбаев – эпик ақын» тақырыбындағы бітіру мамандық жұмысына мемлекеттік аттестация комиссиясы қарарымен «_____» (_____%) қойылсын.

МАК бастығы: _____

МАК бастығы орынбасары: _____

МАК мүшелері: _____

Комиссия хаткері: _____

_____ 2015 ж

МАЗМҰНЫ

Автордың аннотациясы.....	4
Кіріспе.....	6
I ТАРАУ	
Әсет – әрі әші, әрі композитор (ақынның өнердегі жолы).....	9
II ТАРАУ	
Әсет Найманбайұлы – айтыс өнерінің шебері	37
III ТАРАУ	
Әсеттің қисса-дастандарының көркемдігі.....	50
Қорытынды.....	66
Пайдаланылғын әдебиеттер.....	68

АВТОРДЫҢ АННОТАЦИЯСЫ

Тақырыптың актуальдығы: Қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы шебер таланттарының бірі Әсет Найманбаевтың әдеби мұралары әдебиеттану саласында тәуелсіздіктен бері қарай өзінің әрі әділ, әрі ғылыми бағасын алып жатырған бергенінен беретіні көп мол қазына. Осы актуалдықты есепке ала отырып, біз тың тақырып Әсет Найманбаев шығармаларының ішіндегі көлмді жырларының көркемдігін зерттеуді бітіру мамандық жұмысының басты нысанасы етіп таңдадық.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттер: Әсет Найманбаев айтыстары мен дастандарының көркемдігін зерттеуден көзделген негізгі мақсат алғаш ақын жырларының көркемдігінен дерек беру, кейін міндетті түрде ақын айтыстарының көркемдігі мен жырлаған дастандардың сюжетіне, кейіпкерлеріне тоқталып, ақын тілінің поэтикалық шеберлігін нақты мысалдармен көрсету сияқты мәселелер төңірегінде зерттеу жасауды ұйғардық. Зерттеу барысында өзіміз байқаған тың деректерді келтіре отырып, Әсет жырларының зерттелмеген қырларын ашып, бұл туралы өзіміз түйген тұжырымдарды келтірдік.

Зерттеу методикасы, әдістері: Әсет ақынның дастандарын зерттеу арқылы ақынның эпикалық жыр шығаруа дейінгі өскен, шыңдалған талантын танытуда негізінен ғылыми зерттеу әдісін, әрі салыстырмалы методты пайдаландық. Әсет ақынның қайсы дастанын алып қарасақ та халқының игілігіне жарар оқиға желісіне құрылғанын немесе рухани тәлім-тәрбиелік, ғибраттық сарын басым келетінін ұғындыруда ізбе-ізділікпен тарихи сабақтастық әдісін қолдандық.

Зерттеу нәтижелерінің ғылыми жаңалықтары: Әсет ақын жырлаған дастандар өз алдына жеке тақырып болып монографиялық жақтан

аз зерттелгендіктен, жұмыста сөз етілген мәселелерді жаңалық ретінде пайдаланса болады.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы мен ұсынысы: Әсет ақын айтыстары мен дастандарының басты тақырыбы сөз етілген бұл жұмысты жоғары оқу орындарында Әсет Найманбаев шығармашылығын өткенде пайдалануға болар еді. Әсет Найманбаев дастандарын зерттеу барысында біз ақынның әншілік-композиторлық қызметін қазіргі ғылыми көзқараспен қайта талдау зәрулігін байқадық. Әсет ақын ұстаз тұтқан Абай, Біржан сал, Ақан серілер мен Әсетті ұстаз тұтқан ақын-жыраулар арасындағы дәстүр жалғастықы жаңаша зерттеуді талап ететін үлкен-үлкен зерттеу объектісі екеніне көз жеткізіп, келешекте оны зерттеуді ұсыныс етер едік.

Жұмыстың құрылысы мен ізбе-ізділігі: Жұмыс кіріспе бөлім, қорытынды және пайдаланатын әдебиеттер тізімінен өзге негізгі бөлімнің үлкен үш тарауынан тұрады. Жұмыс қажетті әдебиеттерге сүйене отырып, ізбе-ізділікпен жазылды. Пайдаланған әдебиеттердің библиографиясы жасалып, зерттеушілердің айтқан пікірлері мен ғылыми тұжырымдарына сілтеме беріліп барылды.

Ғылыми басшы: _____ ***ҚАЗАҚБАЕВ С.***

Студент: _____ ***ГҮЛІМБЕТОВА А.***

КІРІСПЕ

Ұлы Абайдың мектебінен шығып, халқының сал-серісі атанған Біржан мен Ақанның синкретті өнерін жалғастырушы әрі әнші, әрі композитор, әрі айтыскер, әрі көлемді дастандар жаратқан эпик ақын -Әсет Найманбаев қазақ халқының қалаулысына айналған, аты үш жүзге машһүр өнер иесі. «Перзенттеріміздің сана-түйсігін қорғау ісінде ғылым мен білім, мәдениет салалары, шығармашылық қауымның иелейтін орны мен атқаратын қызметі барған сайын артып келеді» [1-37],-деп Президентіміз И.А.Каримовтің баян еткеніндей Әсет мұралары перзенттеріміз сана-түйсігін, мәдениетін көтеруге септігін тигізері анық.

Осында аты шулы суырып салма ақынымыздың өмір жолына, өнер жолына көз жіберсек, өнердегі жолын орындаушылық машығын әбден үйреніп барып әншіліктен бастаған Әсет ақын 1867 жылы қазіргі Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында өмірге келді. Қызыларай таулары мен Қаршығалы өзенінің бойы Әсеттің ата-бабасынның мекені болған.

Әсет жеті - сегіз жасында Көктұмадағы медреседе оқып ескіше сауат ашады және жай оқып қана қоймай әжептәуір білімді болғаны байқалады. Ырысжанмен айтысқанда ол білімділігінің арқасында ғаны қыздың басқа жұмбақтарымен қатар діні жұмбақтарын да мүдірмей дәлме-дәл шешеді. «Ағаш ат», «Шеризат», «Барат қыз», «Француз», «Шаһибас», «Жәмсап» тәрізді қисса-дастандарының сюжетін шығыс әдебиеті үлгілерінен алуы да оның мұсылманша оқуды біршама терең білгендігін дәлелдейді. Ел арасыны кең таралған әйгілі әні «Інжу-маржанның» қайырмасында:

«Сейфіл-Мәлік-Жамалдай

Бейнетіңе көнсем-ай,

Қозы Көрпеш-Баяндай

Бір молада өлсем-ай»,

-деген сөздердің айтылуы оның халқымыздың ауыз әдебиетін де, шығыс әдебиетін де жақсы білгендігін көрсетеді. Әйтсе де, Әсет кең жұртшылыққа әнші ретінде танымал. Жас кезінде шығарған әнінің біріне жататын «Инжу-маржан» әні-құрылысы жағынан қазақ әндерінің ғажабының бірі. Ақын әндеріне талдау жасап ғылыми баға берген атақты композитор, академик Ахмет Жұбанов бұл әнге: «Оның халық арасына көп тараған, балаға дейін білетін «Әсет» атанып кеткен әні («Инжу-маржан» әні Г.А.) Әсет шығармасының шыңы десе болады» деген жоғары баға береді. Шынында бұл әнді тек Естайдың «Қорланымен» ғана салыстырғың келеді. Екі әндегі мұнда, сағыныш та, әсіресе, қайырымаларындағы әуен мен сөздің бірлестігі соншалықты ұқсас, соншалықты мінездес- қайсысын болса да бірінен бірін артық бағалау күнә сияқты.

Бізді үшін Әсет шығармаларының өлең өрнектерін, әнші-композиторлығына баға беру, әрине міндет емес. Бірақ ақынның бір өнерін екінші өнерінен бөліп қарау тағы қиын. Ақын есімін еске түсіргенде оның өмірі мен шығармашылығын біртұтас күйде көзге елестету қажет. Оның үстіне өлеңін, әнін сөз еткенде айтыстары мен дастандарына тоқталмау, айтыстары мен дастандарын қарастырғанда өлеңі мен әніне бақа бермеу сыңаржақтық та секілді. Сондықтан Әсеттің өлеңдері мен әндеріне баға бермей тұрып, айтыскерлігі мен дастандарына аттап кетіп баға беруді жөн санамадық.

Жалпы алғанда Әсет -суырып салма ақын. Бірақ ол өзінің кейбір шығармаларын жазып та шығарған. Бұл ретте оның шығармашылығы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ортасындағы көпір сияқты. Медіреседе оқып, ескіше хат танып, тәлім тәрбие алған Әсеттің бір қатар өлеңдері мен қисса-дастандарында дін жайы әрқилы сөз болып отырады.

Алайда, Абайды ұстаз тұтқан Әсет ақын шығармашылығында заман ағымын тап басып, дәл жырлау, көкейтесті мәселені көтеру жағы да жоқ емес. «Ақынның қалдың ба, қайран қазақ, қамданбастан» атты өлеңі ұлы Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп басталатын өлеңімен үндесіп жатады. Сонымен қатар ақынның:

Ақыл, ғылым болмаса бір пияла,
Жанарың жоқ дөңгелек көзің бір нөл.
Уағдасыз сөз-тұсаусыз бейне жылқы,
Секілді пайдасы жоқ жаңбырсыз жел,-

деп, өз тыңдаушысына ғылым-білімнің пайдасын, өзіндік қолтаңбамен түсінікті, салыстырмалы түрде жеткізе де білген.

XIX ғасырдың осындай тамаша талантты ақыны Абайды ұстаз тұтынып, Біржан сал мен Ақан серілер бастаған синкретті өнерді жалғастырған импровизатор - Әсет Найманбайұлының әндері де, өлеңдері де айтыс, дастандары да халқына ғасырлар дауамында қызмет ете береді.

I ТАРАУ

Әсет – әрі әші, әрі композитор (ақынның өнердегі жолы)

«Еркін шығармашылық үшін, ұлттық құндылықтар мен бай руханиятымызды, халқымыздың тарихын, оның бүгінгі мазмұнды өмірін толыққанды да шынайы суреттеу үшін қажетті жағдайлар жасалады» [1-37] - деп Президентіміз Ислам Каримовтың атап өткендіндей, кезінде толыққанды жағдай жасалмай шығармашылығы ат үсті зерттелген, тек тәуелсіздіктен кейін ғана өзінің әділ бағасын алып бастаған қазақ әдебиетінің көрнекті айтыскер ақыны, ұлы Абайдың мектебінен шыққан шәкірті, композиторы Әсет Найманбайұлы еді.

Әдебиетіміздің тарихына қарап отырсақ, Әсет творчествосына жұртшылық назарын алғаш аударған ақын Ілияс Жансүгіров болғанын байқаймыз. Өлең айтуға тура келген жердің бәрінде оның алдымен «Әсет» деген атпен «Інжу-маржанды» айтатыны; Әсетке арнаған «Әнші» атты өлең жазып, оны 1928, 1933 жылдары шыққан кітабына енгізуі және Москвада Қазақстан әдебиеті мен өнерінің онкүндігі өтіп жатқанда «Әнші» өлеңін сәл қысқартып, тағы жариялауы жайдан-жай емес сияқты. Ілиястың өз аузынан шыққан, өз қолымен жазған дерек жоқ, алайда Әсетті көрген болар, тыңдаған шығар деп жорамалдаймыз. Өйткені Әсет Қапал өңірінде болған, Маманға айтқан арнайы өлеңі де бар. И. Мамановтың айтуына қарағанда, Әсет Маман аулында айлап жатып та өнер көрсеткен.

Жазба әдебиетімізге Әсет жайында дерек түсірген екінші адам - Сәкен Сейфуллин. Ол 1931 жылы жарық көрген «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» атты кітабында Әсет пен Кемпірбайдың арыздасуын екі рет мысалға келтіріп талдайды.

1936 жылы Балташ Ысқақов «Әсет әрі әнші, әрі халық ақыны» деген мақаласын жариялап: «Сонымен, «Евгений Онегин» романын аударушы Әсет болды»,- деген тұжырымға келеді. Аздап Әсеттің өмірбаяндық деректерін айтып: «Әсеттің қай жылы туғаны белгісіз. Туып, өскен, мекен еткен жері Үржар, Мақаншы қалалары»,- дейді. Сондай-ақ, газетте Әміров Арап жазып алған «Әсет ақынның өлер алдында шығарған өлеңі» (30 жол) жарияланып және ол өлеңнің жазылу тарихы баяндалады.

«Әдебиет және искусство» журналының 1940 жылғы 9-санындағы «Абайдың шәкірттері» деген мақалада Әсет творчествосы, өмірбаяны біраз сөз болады, «Әсеттің өлердегі айтқаны» деген 30 жол өлең «Әсет өлеңдерінен» деген айдармен жарияланады.

1942 жылы жарық көрген «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» деген кітабының «Айтыстар туралы» бөлімінде Сәбит Мұқанов: «...Біржан мен Сараның, Әсет пен Ырысжанның, Ақсұлу мен Кемпірбайдың, Мәнсұр мен Дәмештің айтыстарында тіл тазалығы, тіл байлығы тамаша. Бұл айтыстар эстетика заңын толық сақтап, тіл құрылысынан, образдан әдебиет теориясының тілегіне толық жауап береді жазба әдебиеттің ең көркеміне таласа алады»,- деп жазды. «Жұмбақ айтысы» деген тарауда Әсет пен Ырысжанның жұмбақтарын толық мысалға келтіріп талдайды. «Бұл жұмбақтардың айтылуында да, шешілуінде де ақындықпен қатар үлкен тапқыр ақылдылық жатыр»,- деп сүйсіне баға береді.

Сәбит Әсет творчествосына бұдан кейін де бірнеше рет оралады. 1951 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 7-санындағы «Абайдың шәкірттері» туралы мақаласында: «Адалын айту керек, бұл - ақын адам»,- дей тұра, «халықтық музыкада атағы зор және халық сүйіп

тыңдайтын бірнеше әдемі әндері сақталған» адам екенін айта келіп, оның дінге байланысты өлеңдерін өте қатты сынайды. Ал 1959 жылы жарық керген «Алыптың адымдары» атты кітабында Әсетке үлкен ықылас білдіріп, оның 1945 жылы Қытайда шыққан кітабынан бірнеше өлең жариялайды.

1958 жылы Қазақстан Ғылым Академиясының М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қызметкері Балтабай Адамбаев Мақаншы ауданына барып, ондағы адамдардан Әсеттің, өлеңдері мен дастандарын, өмірбаяндық деректерін жазып әкелгеннен кейін, Әсет творчествосын білуге, түсінуге және зерттеуге материалдық негіз қаланды да, мұның өзі ақын творчествосын танудағы үлкен бір белес кезең болды.

Ақынның өмірі мен творчествосына байланысты әр кезде ғалымдар, ақын-жазушылар, журналистер мен басқа да әдебиет жанашырлары баспасөз бетінде ірілі-ұсақты біраз материал жариялады.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» [14] М. Әуезов: Көркемдік және мазмұн жағынан көп айтыстан оқшауырақ тұратын - Әсет Найманбайұлы мен Ырысжанның айтысы», - деп жазды. Айтысты талдай келіп: «Бұл тартыс ру таласы емес, шешендік шеберлік өнерінің халық сүйетін айқын жарысы болғандықтан, өлеңдік құрылысында мазмұнына сай көп көркемдігі бар үлгілі айтыс болып шыққан», - деген баға берік [14].

С. Ордалиевтің «Әсет Найманбайұлы» атты мақаласы арқылы ақынның творчествосы мен өмірбаяны тұңғыш рет ғылыми жүйеге түсті және тұңғыш рет оған әдебиет тарихынан арнайы тарау бөліп зерттелді. Бұған дейін Әсеттің әншілігі, композиторлығы, айтыскер ақын екендігі жайында хабарлар мен мағлұматтар айтылып келгенмен, оның көп

салалы өнері бірлікте зерттелген мұндай ғылыми еңбек әлі жазылмаған еді.

Бұдан кейін «Жазушы» баспасы 1968 жылы ақынның тұңғыш рет шығармалар жинағын жеке кітап етіп басып шығарды. Оны ғалымдар Б. Адамбаев пен С. Ордалиев бірігіп құрастырды. Алғысөзі мен түсініктерін Б. Адамбаев жазды. Сөйтіп, Әсеттің әдеби мұрасы халқымыздың мәдени қазынасына біржола қосылды. Осы кітапқа жазған алғысөзінде Б. Адамбаев: «Әсет Найманбаевтың бұл тұңғыш жинағын жұртшылық сүйсініп оқитынына, оқыған сайын ақынды алғыс сезімімен еске алатынына және кітап бұдан былай қалыңдай беретініне күмән жоқ», - деген екен. Сол сөздің растығын соңғы жылдар толық дәлелденді.

Зерттеуші ғалымдардың айтуы бойынша, Әсет Найманбайұлы 1867 жылы Қарқаралы уезінің Темірші болысына қарасты сегізінші ауылда туған. Бұл- қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Мақаншы ауданының «Бақты» ауылы.

Әсеттің әкесі Найманбай, шеші Кермеқас кедей адамдар болыпты. Әсет ұлдан жалғыз болған сияқты, Құлжа маңына ұзатқан әпкесі болған дегенді айтушылар бар, бірақ дәлелдеушілері жоқ. Әсеттің әлі жас кезінде әке-шеші кедейліктің салдарынан күнкөріс көзін іздеп Семейге көшіп келген. Сонда Әбіш, Тәтіш деген ағайынды саудагердің қызметін жасаған деседі. Кейін Бақтыға да солармен бірге барған сияқты. Өйткені Әсетпен айтысқан Кәрібай да, Қали да оның әке-шешінің жағдайын ылғи алдыға тарта сөйлейді.

Ақынның творчествосын зерттеушілердің кейбірі оны Семей медресесінде оқыды десе, біразы Көктұмада (қазіргі Бақты) оқыды дейді. Бұған қазір, әрине, ірі куә жоқ.

Әйтсе де Әсеттің есеюін, яғни мұсылманша оқығаны және жай оқып қана қоймай, әжептәуір білімді болғаны байқалады. Ырысжанмен айтысқанда, ол білімділігінің арқасында ғана қыздың басқа жұмбақтарымен қатар діни жұмбағын да дәлме-дәл шешеді. «Ағаш ат», «Шеризат», «Барат қыз», «Француз», «Шахи Ғаббас», «Жәмсал» тәрізді қисса-дастандардың сюжетін шығыс әдебиеті үлгілерімен алуы да оның мұсылманша оқуды біршама терең білгендігін дәлелдейді. Ел арасына ең көп тараған өлең әні «Инжу- маржанның» қайырмасында: «Сейфіл Мәлік-Жамалдай бейнетіңе көнсем-ай, Қозы Керпеш - Баяндай бір молада өлсем-ай», - деген сездердің айтылуы оның халқымыздың ауыз әдебиетінде, шығыс әдебиеті үлгілерін де жақсы білгендігін көрсетеді.

Әсет жайында ақын Қ. Толыбаев: «Әсеттің ескі досы Ғафари Османовтың үлкен баласы Лұқманның айтуына қарағанда, Әсет 1923 жылдың 26 июнь күні кешқұрым көзін мәңгі жұмған» [10], - дейді. Бұл пікірін басқа мақалаларында да қайталайды.

Әсеттің сол Ғафаридің (шын аты- Ғабдулбари) үйінде қайтыс болғандығы бұл күнде баршаға белгілі. Әсеттің өз үйлерінде жиі болып тұрғандығын, әкесімен Лепсі уезінде жүргенде-ақ жақсы таныс болғандығын Ғафаридің қазіргі тірі баласы Әбдірауф ақсақал да айтады (1894 жылы туған). Бұл кісі ертеде жазып алған дәптеріне қарап отырып: «Әсет 55 жасында 1922 жылы 26 июльде Ұланұра жайлауында, құрбан айттың бірінші күні жерленіпті», - дейді. («Қазақ әдебиеті». 25 март, 1983 ж.). Демек, Әсет ақын 1922 жылы 26 июльде сәрсенбі күні жерленген. Қайтыс болғанын да жұрт сол күні таңертең бір-ақ білген ғой.

Әсеттің даусы айрықша зор болса керек. С. Мұқанов: «Біржанның әндері сияқты, Әсеттің әндері де аса биік, аса ырғақты қайырымы қиын болған. Сондықтан оның әндерін үйрену де қиын еді дейді», - деген пікір

айтады. «Ақырғы сөзінде» Әсет:

Бозбала, осы әнімді үйренерсің,
Бірғаққа келтіре алмай күйзелерсің...
... Асау ән жетегіңе жүрмеген соң,
Біріңнен бірің, көріп сүйрелерсің,-

деген ғой. Шынында бұлай деу үшін де адамның өзіне өзі сенуі керек шығар. А.Жұбановтың оған баға бергенде: «Әсеттің ақындығы әншілігінен кем емес»,- деп, әншілігін даусыз ақиқат санап негізге алуында да үлкен сыр бар болу керек.

Әйгілі әнші-композитор Кенен Әзірбаев жазушы Сәуірбек Бақбергеновке айтқан естелкінде былай дейді; «Әлі есімде. Жас кезім. Атағым жаңа шыққан әншімін. Іле бойына, осы күнгі Қапшағай қаласы тұрған кең жазыққа, үш жүз ақ боз үй тігілді. Жарты ай бойы ойынсауық, бәйге, көкпар, салым, күрес болды. Күн сайын кешке қарай өнер таласы, әншілік сайысы басталады. Міне, осы жиында Әсетті көрдім. Ол отырып ән салған үш-төрт үй құлады. Көп үйдің туырлығы, жабығы тілінген. Бәрін істеп жүрген - үйден орын жетпеген жігіттер мен келіншектер. «Әсетті көреміз, даусын естідік, енді өзін көреміз»,- дейді. Ал өзім көрген әншілердің ішінен Әміре болмаса, Әсетке пар келер ешқайсысы жоқ-ау. Оның үстіне киген төңірегін зерлеген қызыл мәут шапанына дейін көз алдымда қалды» [19].

Әншілік өнерін әбден меңгерген соң ғана Әсет жанынан ән шығара бастаған болу керек. Өйткені оның алғашқы, жас кезінде шығарған әндерінің біріне жататын «Инжу-маржан» әні - құрылысы, әуенділігі жағынан қазақ әндерінің ғажаптарының бірі. Ол әнге академик А. Жұбанов: «...Оның халық арасына көп тараған, балаға дейін білетін «Әсет» атанып кеткен әні Әсет творчествосының шыңы десе болады»,-

деген жоғары баға береді. «Орындауы келіссе, «Әсет әні»-сахнаның сәнінің бірі»,- дейді. Шынында, бұл әнді тек Естайдың «Қорланымен» ғана салыстырғың келеді. Екі әндегі мұң да, сағыныш та, әсіресе қайырмаларындағы әуен мен сөздің бірлестігі соншалық ұқсас, соншалық мәндес - қайсысын болса да бірінен бірі артық бағалау күнә сияқты.

«Инжу-маржан» - махаббат әні. «Еркем, сені-ай сағындым», «Сағынбасқа не шара?», «Қозы Көрпеш-Баяндай, бір молада өлсем-ай!»- сияқты ән қайырмасындағы сөздер-ақ бұл пікірімізге дәлел. Алайда әннің негізгі тексінде, яғни өлеңінде махаббат мотиві жоқ: әні бір басқа да, өлеңі бір басқа. «Еркем, сені-ай сағындым» дел тұрған қайырмаға «Әуелетіп ән салса әнші Әсет, Аққуменен, аспанда жер тілдеседі» деген асқақ сөздің еш үйлеспейтіні былай да көрініп тұрған жоқ па? Мұның сырын анықтауға, бізге, С. Мұқановтың бір пікірі кілт болуға тиіс, «Алыптың адымдары» атты кітабында ол кісі былай дейді; «Әсеттің «Әсет» аталатын атақты әнінің сөзін әдетте біз Илияс Жансүгіровтікі деп ойлаушы едік. Илияс осы әнді өте жақсы көретін еді, сондықтан мәжіліс болған жерде өлең айтуға тура келсе, алдымен «Әсетті» айтатын еді және барлық ықыласын сала, барлық сезімін жұмсай айтатын еді. Сонда: «Сөзі кімдікі?»- десек, «негізгі Әсеттің өзінікі, мен тек біраз өңдедім»,- дер еді. Онысы рас екен. Илияс айтатын өлең:

Әсеттей сал ән салсаң әсерлетіп,
Делебені қоздырып дәсерлетіп.
Даусым- дауыл, сөзім - жел, үнім - ескек,
Басылайын ойнақтап, аз желдетіп,-

деп келсе, Әсеттің өз қолынан жазылып, ол өлгеннен кейін 1945 тылы Сарсүмбе қаласында (қытайлық) басылған кітапшасына кірген бұл өлеңнің сөздері темендегідей екен»,- дейді де, біздер «Қисмет» деп

жүрген, Ілияс Жансүгіровтың шығармаларында «Әнші» аталып жүрген өлеңнің 46 жолын келтіреді. Бірақ Сәбең өзі мысалға келтіріп отырған төрт жол осы өлеңнің үзіндісі екенін асығыстықпен аңғармайды, сәл инверсияға ұшырағандықтан байқамайды. Әйтпесе, екеуі бір өлең:

Ән салсаң, Әсеттей сал әсемдетіп,
Қоздырып делебені дәсерлетіп...
...Сөз- жаңбыр, даусым — дауыл, әнім- ескек,
Ойнақтап басылайын аз желдетіп.

Қазіргі ән жинақтарында «Інжу-маржанға» теліп жүрген өлең негізінен үш шумақ, соның ортаңғысы былай:

Әсеттей сал, ән салсан, аңыратып,
Орман, тоғай, өзенді жамыратып.
Арқыратып ағызып ән нөсерін,
Толқынымен жүректі жадыратып.

Ал Ілияс Жансүгіровтың «Әнші» өлеңінде мынандай жолдар бар:

Ән салсаң, өзімдей сал аңыратып,
Жайлантып, қоңырлатып, жамыратып.
.....
Нөсердей нөпір төккен жауындатып.

І. Жансүгіровтің өлеңі - Әсеттікіндей емес, соның екпінін, нобайын ғана пайдаланған мүлде басқа өлең. Анығырақ айтсақ өлеңі арқылы оның мінезін, болмысын елестетіп отырып Әсетке арнап жазған өз өлеңі.

Әсеттің композиторлығына баға беру бізге, әрине, міндет емес. Бірақ оның бір өнерін екіншісінен бөліп қарау қиын. Өйткен күнде оның өмірі мен творчествосын біртұтас күйде көзге елестету де мүмкін емес. Оның үстіне әнін айтқанда, өлеңіне тоқтамау; өлеңін талдағанда, әуеніне

баға бермеу сыңаржақтық та секілді. Сондықтан біз Әсеттің ақындығы мен композиторлығын өзара байланыста қарағанды дұрыс көрдік.

Әсеттің әдемі әндерінің бірі-«Қисмет». «Қисмет»-түркі сөзі, мағынасы дінге байланысты: жеке адам тағдырындағы, дүние жүзіндегі барлық оқиғалар толық алланың алдын ала беріп қойған әмірімен болады деген ұғымды білдіреді («Атеистический словарь». Москва, 1983). Қазақша «алланың жазуы», «жазмыш», «пешене» деген сөздермен мәндес.

Қазақ музыкасы үшін үлкен еңбек сіңірген А. З. Затаевич 1923 жылы «Қырғыз халқының 1000 әні» деген кітап шығарғаны мәлім. Сол ноталы кітаптың 1963 жылы Москвадан «Қазақ халқының 1000 әні» деген атпен екінші рет шыққаны да белгілі [11-298]. Семей губерниясынан жазып алынған әндер жинақталған жетінші тарауында 633-ретпен «Әсеттің әні» деген шығарманың нотасы берілген. Ол әнді Затаевич сонау жиырмамыншы жылдары Иманхан Әбдіханов деген кісіден жазып алыпты. Әсетті «Зайсан уезіндегі халық ақыны» деген. Сірә, әнді жаздырушы солай мәлімет берген болар. Нота білмегендіктен, біз бұрын бұл әнді Әсеттің «Инжу-маржаны» болар деп ұйғарып жүрдік, өйткені «Әсет әні» деген атау ел арасында сол әнге қатысты айтылатын. Затаевич жазып алған әндердің ішінде «Ардақ», «Мақпал», «Қаракөз» атты әндер біршама. Сол аттас әндер Әсетте де бар. Солардың ішінде Әсеттікі жоқ па екен деп, Алматыдағы Чайковский атындағы музыкалық училище мен Құрманғазы атындағы консерваторияны бітірген Нұргүл Сейітхановаға әлгі әндерді нота бойынша пианиноға тарттырып тыңдадық. Сонда, жоғарыда көрсетілген «Әсеттің әні» «Инжу-маржан» да, «Қисмет» те емес. Манарбек Ержанов пен Ғарифолла Құрманғалиев айтатын «Смет» болып шықты. Сөйтіп, «Смет» те Әсеттің әні,

«Қисметтің» бір нұсқасы екендігі дәлелденді.

Ал енді «Смет» әнінің өлеңіне байланысты айтарымыз мынау. Иса Байзақовтың 1956 жылы шыққан «Шығармалары» кітабының соңында [4] Қазақстан халық әртісі Қапан Бадыровтың «Ақын-артист» атты естелігі бар. Сонда ол кісі былай дейді: «Мысалы, «Смет» әнінің мына өлеңін Иса жазған болатын:

Алтайдың айналасы шөккен алтын,
Көркейткен іргесіне қонған халқын.
Бір кезде қоңсы қонған жарлы-жалшы,
Міне, бүгін еркіндеп басты қарқын.

Алтайдың кен шығады саласынан,
Биік құз, терең жартас арасынан.
Сокқанда болат балға шүйдесінен,
От шығады жарқылдап көк тасынан,-

деген секілді көп өлеңдерге осылай сан рет мәтін жазып, өндірістің тоқталмай өркендей беруіне белсене атсалысқан еді.

«Қайнар» баспасынан 1985 жылы шыққан «Ауыл кеші көңілді» атты әндер жинағына қараңыз [3], сондағы «Смет» әнінің өлеңі сәл-пәл өзгерген Исаның осы сөзі. Демек, «Ісмет», «Смет» сөздерінің «Қисметтен» өзгергенінде еш күмән болмаса керек. Бірақ қазіргі күнде «Қисмет» әнінің әуелгі өлеңі мынау деп кесіп айту мүлдем мүмкін емес. Алайда әркім әр түрлі айтып жүрген өлеңдер баршылық. Мұндай өлеңдік өзгешеліктеріне бола оларды «Қисметтің» нұсқалары десек, онымыз қате болар еді, өйткені әннің нұсқасы сөздік емес, әуеннің айырмашылығына қарай ажыратылуы керек қой. Біз өз жұмысымызда

жинаққа «Қисмет» әнінің өлеңдерін цикл құсатып топтап бердік.

А. Жұбанов Әсет әндерінің қатарында «Еркем-ай», «Қаракөз», «Шама», «Майда қоңыр», «Мақпал», «Қайшақбай», «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ», «Мәлике қыз», «Қисмет», «Инжу-маржан», «Ырғақты», «Кәрілік», «Зұлқия» әндерін атайды. Бірақ орындаушысы болмағандықтан, біз бұл әндердің бәрін біле бермейміз.

Әсетте «Ырғақты» деген ән бар екенін де көп адам айтады. А. Жұбанов «Замана бұлбұлдарында»: «Әсеттің «Ырғақтысын» былай қойғанда», - деп, оған еш күмән келтірмей айтады. 1983 жылы 18 апрельде журналист Ә. Ысқақовамен бірге жолыққанымызда, Қыдырмолда Әділбеков: «Әсеттің «Зыр қақты» деген әні бар», - деп кәдімгі өзіміз радиодан естіп жүрген «Сырғақты» әнін салып берген болатын. Сөзі де сол: «Ақ түйғын құс қолымда» деп басталады, тек айырмасы бұл кісі «сырғақты ма» дегеннің орнына «зыр қақты ма» дейді. Біз ол кезде: «Бір әнді «Сырғақты» атап халықтікі десек, «Зыр қақты» атап Әсеттікі десек, ыңғайсыз болар», - деген оймен үндемеп ек. Жоғарыда айтқан Нұрғул Сейітхановаға Затаевичтің кітабындағы 648-реттегі «Ырғақты» әнін пианиноға тарттырып көргенімізде, құлаққа таныс «Сырғақты» әнінің аңырап қоя бергені. Сөйтіп, «Сырғақты», «Зыр қақты» дел жүргеніміздің бәрі бір ән- Әсеттің «Ырғақтысы» болып шықты.

«Сырғақты» әні бұрынырақта халық әні делініп келсе, қазір Біржан әндерінің үйірінде жүр екен [3-112]. Бұл, әрине, қате. Өйтуге еш негіз жоқ.

Қазірге дейін «Сырғақты» аталып келген әннің өлеңінде де өзгеше сыр сақталып келіпті. Мысал келтірейік. «Ауыл кеші көңілді» жинағында «Сырғақтының» сөзі былай:

Ақ түйғын құс қолымда сырғақты ма,
Басып-басып алайын ырғақтыма.

«Сырғақты» деген сөздің өзі де, «ақ түйғын құстың» не істемегі де онша түсінікті емес. Енді Қыдырмолда Әділбековтің сөзіне көңіл аударайық:

Ақ түйғын құс қолымда жыр қақты ма,
Басып-басып алайын «Ырғақтыма».

Сөздің мағынасы да, әннің шын аты да осы сөздерден шыға келген жоқ па? Жұрт «зыр қақтыны» «сырғақты» деп шатастырып жүрген. Мұндай жаңсақ дәстүр әнге ат қоя салуда ежелден бар. Әннің шын атын білмегендер оның өлең жолындағы алғашқы сөздердің бірін қоя салады. Мәселен, осы күні «Еркем-ай» дел айтып жүрген әніміз жоғарыда айтқан Затаевичтің кітабында «Ақ боз ат» аталып жүр [3-581]. Өйткені өлеңінің бірінші жолы былай ғой: «Сен едің ақ боз атпен орағытқан», «Қыз Жібек» операсына ария боп енген «Қос барабан» әні жайында кезінде көп айтылды. Бұл әннің де аты қате естуден қате айтылып жүрді. Оның алғашқы өлең жолы былай: «Қарқаралы басында қос қараған» (барабан емес).

Әсеттің композиторлық творчествосына «Смет», «Әпитөк», «Ырғақты» әндерінің заңды қосылуы, сөз жоқ, оның халық өнерін дамытудағы еңбегін сомдай түседі.

«Гауһар қыз» атты ән Жаяу Мұсада да бар. Әсеттің «Гауһар қызын» тыңдап көрмегендіктен, бұл екі әннің айырмашылығын да, ұқсастығын да айту қиын. Әнші, домбырашы Ә. Құрбанғалиев кезінде Б. Ерзаковичке 31 әннің нотасын жазып өткізген екен, соның ішінде «Гауһар қыз» да бар. Біз ол қолжазбаны оқи алмадық. Алайда бұл екі әннің қайырмасындағы сөз ұқсастығы ептеп үрейлендіреді. Жаяу Мұсада: «Ахау, ой, Гауһар қыз,

Алма мойын қоңыр қазым»,- болса, Әсетте: «Ей, Гауһар қыз! Алма мойын қоңыр қаз!».

Әсеттің негізгі сөзі Жаяу Мұсанікінен өзгеше сияқты.

«Кемпірбай мен Әсеттің арыздасуы» Әсеттің де, Кемпірбайдың да қыр-сырын біраз аша түсетін аса бағалы шығарма. Тәрбиелік мәні күні бүгінге дейін күшті, болашақта да зор болатын шығарма. Аға өнерпаздың көтен бері қатты сырқат екендігін естіп, жеті күншілік жерден әдейі іздеп келу - жай ғана ізеттілік емес, халықтың өнерпазына, өнеріне деген үлкен құрмет.

Науқасың меңдеу тартты дегеннен соң,

Жыладым бәйіт айтып үш күн ұдай,-

дейді. Әсет. «Ей, үш күн жылады деймісің, мықтаса үш минут күрсінген шығар»,- деп, оған сенбейтіндер әлі де бар шығар, кім біледі.

Бір көтер тым болмаса басыңызды!

Інілік сәлемімді беріп тұрмын,-

деп кішілік көрсету, ағаны сыйлау, аға үшін жаны ауыру - қандай керемет қасиет. Әсеттің адамдығын, өнердегі адамгершілік тұғырын, орнын танытатын қасиет. «Сен кетсең өзіндей боп ұл туар ма-ай!»- деген өкініштің өзі - Кемпірбайға берген қызғанышсыз баға. Сыйластық, бауырмалдық деген асыл қасиеттердің іс жүзіндегі үлгі ккрінісі.

Дәуітовтің мақаласында Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің осы өлең жайындағы түсініктемесі бар [16]. Оған карағанда, Әсет пен Кемпірбай бір-бірімен әнмен жауаптасқан. Ақсуаттық Нұрқасен Тыныбаев ақсақал (1926 ж. туған): «Бұрын «Көк кептер» деген ән болушы еді, Табылдин Ғазез деген кісі айтатын. Мен де жас кезімде айтушы ем»,- деді. Бірақ есіне түсіре алмады. Ол кісінің айтуынша, Әсет келерде әдейі Кемпірбайдың «Көк кептеріне» салып келеді. Ол әннің:

Қиналды-ау қайран жаным,

Ой, кетті-ау қайран сәнім!-

деген қайырмасы да болыпты. Әсетке жауап қайтарғанда, Кемпірбай сөзін:

Уағалайкумассалам, Әсет сері!

Басымды жастықпенен көтер бері.

Азырақ «Көк кептермен» ән шырқасам,

Сүйегім Сарыарқаға жетер ме еді?-

деп бастайтын көрінеді. Бұған қарағанда, қазіргі айтылып жүрген бұл өлеңнің әні «Көк кептер» емес. Сонда, бұл ән кімдікі: Әсеттікі ме, Кемпірбайдікі ме? Кесіп айту, әрине, қиын. Қалайда, әйтеуір, әнді де, өлеңді де елге таратушы Әсет екені анық.

Кемпірбай мен Әсет ертеден таныс адамдар сияқты. Өлеңнің сөздері соған мегзейді. Әсет: Даусымды танимысың?» «Қосылып жүруші едік жасымызда»,- деп келсе, Кемпірбай: «Бек өмір еске түсіп жасымдағы, Хал сұрап Әсетпісің қасымдағы?»-деп жауап қатады. Екеуінің арасындағы аға-інілік шәкірт пен ұстаздық сыйластығына ұқсас. Кейін, қапияда қайтыс болып бара жатып, Әсет те өлер алдында Кемпірбайша өлең шығарып кетеді.

Жалпы алғанда, Әсет- суырып салма ақын. Бірақ ол өзінің кейбір шығармаларын жазып та шығарған. Бұл ретте оның творчествосы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ортасындағы көпір іспеттес.

Медреседе оқып, ескіше тәлім-тәрбие алғандықтан, Әсеттің бірқатар өлеңдері мен қиссаларында дін жайы әрқилы сөз болып отырады. Ол дінді тікелей уағыздамаса да берік ұстағанға ұқсайды. Жалпы адамгершілікті уағыздайтын қағида-тәртіптерді айтып, сол арқылы жұртты қиянаттан, зорлық-зомбылықтан тыймақты ойлайды. Мысалы,

«Ұраным - арғын шордан қаракесек» деген өлеңінде:

Дүниеге адам болып жаралған соң,

Білімсіз құр жүрісің-бейне есек.

Тірлікте жақсы, жаман қылған істен,

Періште мақшар күні алады есеп,-

дейді. Дінге иланып, дінге құлақ қойып өскен халыққа сол діннің өзін пайдаланып ақыл айтады, тіршілікте жасаған жамандығың үшін жауап бересің деп, тіпті, үрейлендіруге тырысады. «Ақыл - қанат, ғылым - дос, иман - серік» деген сөзінен де осындай пиғыл аңғарылады. Әйткенмен дін тұрғысында Әсетті жөнсіз ақтап, шамадан тыс періште етіп жіберуге де болмас. Оның өз кезі үшін қажетті болғанмен, қазір қажеті шамалы-ау дейтін бірлі-жарым өлеңі де кездесіп қалады. Сондай өлеңдерінің бірі-«Қазіретке айтқаны».

Әсет өлеңдерін жинаушы Ә. Құрбанғалиев бұл өлең туралы мынандай дерек айтады: «Медреседі оқып жүргенінде, басқа шәкірттер демалып немесе сабақ пысықтап жатқанда, Әсет шалқасынан жатып алып ән айтады екен. Ал қазірет сабақ сұраса, басқалар білмей қалса да, Әсеттің білмей қалатын кезі жоқ. Шәкірттер Әсеттің үстінен ылғи шағым айтады. «Сайтанның азанын айтып мазамызды алады, сабақ оқудың орнына өлең айтады»,- дейді. Медреседі негізінен өңкей ығай мен сығайдың балалары оқитындықтан, шәкірттердің шағымын тыңдамауға қазіреттің де лажы болмаса керек, бір күні Әсетті шақырып алып: «Сен неге сабақ оқымай, сайтанның азанын айтасың?»- дейді. «Жоқ, молдеке, менің айтатыным сайтанның азаны емес, өлең»,- дейді Әсет. «Ол қандай өлең, қане айтшы!»- дейді қазірет. Сонда Әсет молданың өзі оқытқан сабағын өлеңге қосып айтып береді.

Өлеңді тыңдап болған соң, қазірет: «Жоқ, мынауың сайтанның азаны емес екен. Оқимын десең, оқи бер. Оқымаймын десең, батамды берейін», - деген көрінеді. Содан оқуды тастап, Әсет біржола өлең қуып кетіпті. Оның:

Атым - Әсет, ұраным - арғын шордан,
Құт дария қырандай шықтым молдан.
Қазіреттің қасында шәкірт едім,
Адастырды осы өлең орта жолдан,-

дейтіні сол себептен керінеді.

Әсет өлеңдерінен нағыз таптық сана-сезім көрініп тұрмаса да, байдың әділетсіздігін, зорлықшылдығын әшкере ететін өлеңдері бар. Оның шығармаларында елді ғылымға, білімге шақырған ағартушылық бағыт басым. «Сарыарқа салқын тауда тәтті сулы» өлеңі Әсеттің қоғамдық ой-пікірін біршама айқын керсетеді.

Қалып тұр қазағымнан туысқандық,
Заман ба, пенде азды ма - суысқандық.
Кісі өлтіріп, мал талап, әдепсіз боп,
Бұрынғыда бар ма екен бұл дұшпандық?-

деп, Әсет адамдар арасындағы жекелей фактілерден ары аса алмайды. Саяси бағыт-бағдар, қоғамдық мақсат деген жоқ, үрей ғана бар. Сірә, бұл өлеңді ақын Лепсі уезінде азамат соғысы қызу жүріп жатқан аласапыран кезде жазған болар. «Кісі өлтіру, мал талау» сияқты заңға да, адамдыққа да жатпайтын қатыгездіктер ақынды қатты шошытқаны көрініп тұр.

Біз білмегенді, біз үйренбегенді кейінгі жастар үйренейін демейді. «Мақсатың-ойын-күлкі, қыз-келіншек», - деп кейиді. «Қалдың ба, қайран қазақ» өлеңі де осы тектес. Бұл өлеңнен Әсеттің жаңа заман

рухын терең ұға алмағанын, ұғуға мүмкіндігі болмағанын да аңғарамыз. Ел-жұрттан кетуіне де сол түсінбеушілік себеп болғанын кереміз.

Қазақтың осы күні көпшілігі

Айрылды киер киім, ішер астан.

Айырылып атақоныс, мал-мүлікінен,

Ақыры бір шыбындай жан деп қашқан,-

дегеніне қарағанда, Әсет анненковшыл ақгвардияшылардың Алакөл, Мақаншы маңындағы ойрандарын көзбен көріп қатты түңілген. Оның құлағына да кеңес, теңдік деген сездер жеткен болу керек, бірақ сол сөздердің шынайы мағынасын санасына сіңіріп үлгермей жатып, оның ауыл-мекенін ақгварияшылардың басып алуы; Сабыр Ғаббасовтардай озық ойлы, ер жігіттерді сұраусыз, сотсыз атып тастауы; бейбіт елді баса-көктеп өтіп ауыл үстінде ат ойнатуы, атып-шабуы оған ақырзамандай әсер еткен тәрізді. Осындай ел басынан күн туған қилы заманда өз басы мен өз малын қорғағандарға ол:

Күйзелген ел, жығылған туды көрмей,

Бір-біріңе ойлайтын әлі қастан,—

деп налиды.

Бірлік жоқ, ынтымақ жоқ, әділдік жоқ,

Тартқызды сазайыңды әдет-ғұрпың.

Қазақ қамын ойлаған кісің бар ма?

Білгенің, іздегенің - өзің құлқың.

Ғаділет, шапағат жоқ жүрегінде,

Адамға ерін бермес өңшең қыртық,-

дел ашынғанда, ол ұлы Абаймен үндесіп кетеді. Таптық санада табан тіреп тұра алмағанымен, көзі көрген теңсіздіктерді әділ ақын айтпай да тұра алмайды.

Құдайдан қорықпаған залымдардан,
Момындар адал ақыл ала алмай жүр,-
деп бір соқтықса,
Бай, мырза, атқа мінген азаматтар,
Басында жемісі жоқ қу ағаштай,-
деп, олардың ел ертеңін ойламайтын соқыр тірлігін тағы
әшкерелейді.

Басқа елдер алға басып кетсе дағы,
Біздің ел шегінеді қадам баспай.
Жайылып сахарада қалдық надан,
Өнерлі басқалармен араласпай.
деп, мәдениеті озық елдерден үйрену қажеттігін айтады.
Басқалардан үйрену идеясын әлсіздеу, сөз арасында айта кетсе де, мұның
өзі Әсеттің прогресшіл адам болғандығын аңғартады.

Қазағым алты ауызды бола қалар,
Бастаса пайдалы істі біреу қостай,-
деп, ол сыншылдық та танытады.

«Іледегі керуен сарай» өлеңі де 1920-1921 жылдар аралысында
шығарылған болу керек. Қазақтың аңғалдығын, әркімнен алданып қала
беретіндігін және оның бойындағы басқа міндерін де әшкерелейтін өлең.

Кейбіреу мақтан үшін шашқан бәрін,
Таң-тамаша қылмақ боп жолдастарын,

Елге қайтар болғанда есін жиып,

Сонда білмей сандалды не қыларын,-

деп, дарақы, мақтаншақ адамдардың бейнесін көз алдыға айнытпай елестетеді. «Қолымда болғаннан соң дутың қағаз», «Не қыл деп жүр бұл шал деп қылды мазақ» деген сөздері бұл өлеңді ақынның Шығыс Түркістанда жұрт жазғандығын дәлелдейді. «Іледегі керуен сарай» деген аты да бұл ойымызды растайды.

Кейінгіге сәлем айт біз байсұстан,

Бұл сарайда көп екен бізге дұшпан.

Қызықтырып, қыздырып алдайды екен,

Біреуі іштен шалады, бірі тыстан...

...Ұтқызған боп алады өзіңді ұтып,

Байқамайсың қойғанын бітеу жұтып.

Қыздырып қызығына айналдырса,

Біржолата кетесің үйді ұмытып,-

деген жолдар ақынның әлеуметтік мәселелерді аңғара бастағанын тіршіліктің сыртқы ағымына алданбай, ішіне үңіле бастағанын аңғартады. «Сусын деп у беретін сұм сарайдың Кетейін кейінгіге сырын айтып»,- дейді. Бұл - енді қайтып бұл араға келмейтін адамның сөзі. Соған қарағанда, бұл өлең ақынның елге оралсам ба деген ойда жүрген кезінде жазылған. «Қош аман бол, жігіттер, дұғада бол, Елге қарай ентелеп жөнелемін»,- деуінде сондай бір сырлар бар сияқты.

«Шыншыл бол, шықпа жолдан» өлеңінде ақын қазақ жастарын оқуға, ғылымды үйренуге үндейді.

Надандықтан ғылымды қиынсынып,

Ақылдан адасып жүр бірқатар ел.

Ақыл, ғылым болмаса, бір пияла.

Жанары жоқ дөңгелек көзің бір нөл,-

деп, ақылы мен ілімі жоқ көз жанарын құр жылтыраған дөңгелек әйнекпен (пияламен) бірдей деген бейнелі ой айтады. «Білімді озған кісі бәрі өзіндей, Аяқ, қол, байқап қара келбетіне»,- деп жастарды құлшындырады. Білім, оқу адам жанын тазартады, түзетеді дейді ақын. «Жас жігіт надандықпен алданады» деген өлеңінде:

Ақылдының сөзінде жұпары бар,

Ғылыммен тән тазарып жанданады.

Оқудың түзетпейтін адамы жоқ,

Қараңғы мінбарларға шам жанады,-

деп, ғылым мен оқуды жоғары бағалайды. Кейде ақынның ақыл айтып, уағыз таратып кететіні де бар. «Шыншыл бол уағадашыл» өлеңінде:

Ақылың ұшан-теңіз болса дағы,

Жалғанда жақсылықты пұлға сатпа.

Өсімдік, күллі хайуан, мақұлұқатты,

Жаратқан рыздық етіп адамзатқа,-

деп бүкіл тіршіліктің иесі адамзат екенін, ал сол йелікте жақсылықты үстем етіп ұстау да адамзаттың өз қолында екенін айтады. Өз қара басының қамы үшін жүрген «сабаздарды» көре-көре қармайтын кездері де бар. «Сабаздар санасы жоқ сатылып жүр» дейтін өлеңінде:

Жар болмаса жасасан, қиын болды,

Әлемнің езуінен наным кетіп.

Сұрасан, ақиқатшыл атым Әсет,

Айтып-айтып болдырдым арым кетіп,-

деп кейиді. «Әлемнің езуінен наным кеткендігін», айтылған сөздің ар

жағында ылғи қулық-сұмдық жататынына әбден көзі жеткен ақын дағдарса дағдарғандай.

Өмірдің өткінші, баянсыз екенін әсерлі жеткізу үшін, «Сүлеймен, Зұлқарнайын патша қайда», «Қаһарман Рүстем-дастан қыран да өткен», «Иесіз екі жиһан хақ Мұстафа, Болған жоқ фәни мүлкі соған да пұл» деп ақын әдейі тізбектей сөйлейді («Айыпқа, тыңдаған жан, алмағайсыз»).

Арасында:

Рахматтан наумыз болып құры қалмақ,
Қоймаған хаққа мойын дін бұзықтар...
Бай, патша бұл күндегі есеп емес,
Мақшарда кім артылса, соны мақтар.

дейді. Байлық, патшалық өлген соң есеп еместігін айту арқылы байлық пен мансапқа құлшыруды құптамайтындығын білдіреді. Ол дінді аузына уағыздау үшін алмайды, сол арқылы қиянатшылдар мен нысапсыздарды ауыздықтау үшін алады.

Әсет - ескілікті кертартпа әдет-ғұрыпқа сын көзбен қараған адам. Ата-бабадан жалғасып келе жатқан жақсы дәстүр мен кертартпа дәстүрді ажырата білуі және оны сынауы - онын өз заманындағы озық пікірлі адамдардың бірі болғандығынан. Бұған, әсіресе, оның әйел теңдігін қорғап жазған өлеңдері айғақ. «Құдалық туралы» өлеңдерінде ертеден бір «бесік құда» әдетін сынап:

Мал үшін құда болар сәби ұлға,
Ұағда қылып тұйықсыз алыс жолса,
Ол бала өледі ме, өседі ме,
Боларын қайдан білген малға тұлға,-

дейді. Өлеңнің соңын өте бір үлкен, ойлы түйінмен аяқтайды:

Сүйікті бұтағыңа бүрлеп шыққан

Құрметті жемісіңді ысырап қылма!

Мұнысы жай ақындық тапқырлық емес, терең ойлы, философиялық пікір. Ұрпағыңды, өз болашағыңды қадірле, өзіңе-өзің жау болма деген ғибрат жатыр.

Ақыл, ғибрат айту мақсатында шығарылғандықтан, Әсет бір қлеңінде бірнеше мәселені қатар сөз қыла береді. Мәселен, «Тәмсіл» атты өлеңі бұған дәлел. Әуелі дүниенің өткінші екенін айтудан бастайды, «Бүгіншіл неге болдың, ертеңді біл», - деп, бір түйіп тастайды.

Еш нәрсе істемеген тістемейді,

Болғанмен аллақ кепіл несібеге,-

деп бір кетеді.«Қарап жатпа, еңбек ет» дегенді айтады:

Нәрсе жоқ талаптанбай табылатын,

Наркескен қайралмаса жүзделмейді.

Өзі «Қисмет» атаған, бәрі пешенеңе жазулы деген қағидаға қайшы пікірлер айтады. Онын, дін иелеріне, дінге қайшы келетін шығармасы бір бұл емес. «Молданың сыры» тәрізді өлең жазуы бұған айғақ.

Өлетін енді кім бар бұл маңайда,

Кісі өлмесе, табатын ақша қайда?

Халі біткен Іргебай, Исабай бар,

Бірі өлер тым құрыса туар айда.

Құдай-ау, шыныменен құлым десең,

Бірін емес, екеуін қабат жайға!-

дем, молда атынан сөйлеп, молданын бүкіл ойы мен пиғылын әшкерелеу арқылы соларға аңқау елдің де күйін еріксіз көзге елестетеді. Ал «Айт болса, молда барар байларына» деген өлеңінде:

Ла тақпату мен Рахметолла,

Деген аят түбінде пайдалы ма?-

деп, аят сөзінің өзіне күмән келтіреді.

Жастарды оқуға, білімге үндеп отырған Әсет сол оқығандардың күпінген, көпіріп сөйлеген мінезін де жақтырмайды. Өзі айтқандай «ақиқатшыл Әсет» бетке айтатын шыншыл адам болғанға ққсайды. Оның көп өлеңі әр кезде әркімдерге бетпе-бет айтылған экспромттар. Олар бірден-бірге айтыла кеп көп өзгерістерге түсуі де мүмкін, алғашқыдағы көркемдігінен айрылған да болар, бірақ ойы мен турашылдығын сақтаған. «Ұзын сақал» өлеңінен де оның сол мінезі аңсарылады. «Өйтеміз, бүйтеміз» деп алашорданың адамы жынына тиген болу керек, оның сөзінен халық қамын жеген шынайылықты аңғармаған ақын үн-түнсіз аттанып кетпек болады. Анау сонда да артынан қалмай қойған соң:

Ақымақ достан ақылды дұшпан артық.

Қолына кейбіреудің түссе гауһар,

Көрмейді бағасы арзан мыстан артық.

Жаманның сан уәде қылғанынан

Жақсының қол сілтеген тұспалы артық,-

деп, жақтырмағанын жасырмай айтып салады. Ақынның ақиқатшылдығы қылысынан да, сөзінен де айқын көрінеді.

Жоқтау, көңіл айту, көңіл сұрау қазақ халқының ежелден келе жатқан игі дәстүрлеріне жатады. Әсеттің Кемпірбай ақынның көңілін сұрай барған өлеңіне жоғарыда тоқталғамыз. Әсеттің одан басқа да шығарған жоқтауы мен көңіл айтулары азаматтық бетін аша түседі. Тұрысбек Мамырбеков деген адамның туыстарына көңіл айтқанда:

Өтіпті Қаракерей Қабанбай да

Қазақтың арыстаны секілденген,-

деп, аруақты батырдың атын атап басу айтады. Ал Сапайұлы Шынардың қызына жазып берген жоқтауында:

Қалмасын деп қарызы,
Нашардың сөзін қолдаған.
Жақпаған міні сіздерге -
Жаңылмауы турадан,-

деп, қаза үетінде де атқамінердің адамгершілікке жатпайтын істерін әшкере етеді. Қайтыс болған адамдардың жақын туыстарына жоқтау жазып беру қазақ ақындарының салтында бұрыннан бар. Ол дәстүрді Әсеттің де аттап өтпегені көрініп тұр. Сондай-ақ жаңаша аужар, беташар шығару да ақындардың жақсы дәстүріне жатады. Ақан сері, мысалы, өзі ұнатқан Ақтоқты, Ұрқия сияқты қыздар ұзатылып бара жатқанда арнайы аужар шығарып айтқан. Жаңа заманның рухына сай беташарды кезінде І. Жансүгіров те, басқа да ақындар жазған. Әсет те сөйтіпті.

Әйгілі «Тауарих хамса» кітабының авторы Құрбанғали Халидовтың Аягөзде туып-өскендігі белгілі, ол да Әсет құсап, Шығыс Түркістанда қайтыс болған. Сол кісі Әсетті білген екен және одан бір беташар мен аужар жазып алыпты. Бұрынырақта біз Әбдірауф Османовтың қолында Әсеттен жазып алған аужар бар екендігін жазғанбыз [15]. Сол аужар мен беташар «Тауарих хамсада» да бар боп шықты. Салыстырғанымызда, екі-ақ жол ауытқығанын көрдік. «Ғылым» баспасы 1983 жылы шығарған «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» кітабының «Тауарих хамса» және қазақ әдебиеті тарауында Б. Ақмұқанова: «Құрбанғали өзі жариялап отырған салт жырлары үлгілерін Әсет Найманбаевтан жазып алғанын ескертеді», - дейді.

Әсет ара-тұра газет-журнал оқып, сол арқылы дүние жаңалықтарына құлақ түре жүрген адам тәрізді. «Сарыарқа салқын тауда» деп

басталатын өлеңінде:

Адамның қамқоршысы бар екен деп,

Газет-журнал жүзінен ұғыспадық,-

деуі оған дәлел. «Ғабдолла Тоқай туралы» өлеңі де осындай қырын танытады.

Ғабдолла Тоқаевтай татар қайда,

Әр жылғы сөздерінен сынағанда,-

деуіне қарағанда, оның шығармаларын әр жылда газет-журналдан оқып жүрген адамдай.

Үнемі жазып шығармағандықтан, ол жазғаны іле-шала жарияланып тұрмағандықтан, Әсеттің қай өлеңі қай кезде шыққанын тап басып айту қиын. Біріне белгілі бір куә болса, кейбіріне айтушылар куә. Ал оның жар сұлулығын сипаттайтын махаббат жырлары кезінде туған шығар деп топшылаймыз.

Ей, қалқа, ризамын сертке жетсең,

Жерлерден қиын-қыстау аман өтсең,-

дейді «Ей, қалқа» дейтін өлеңінде. Әнге арналғандай-ақ шығарма, бірақ әні бар дейтін дерек жоқ. «Сүйген, жаным сүйген жалғыз өзі» деген өлеңі де сүйіспеншілікті жырлайды. Ә дегеннен кезек ұйқаспен басталғанына қарағанда, бұл өлеңнің бас жағы белгісіз болу керек деп ойлаймыз, мынау үзінді тәрізді.

1968 жылы шыққан кітаптың алғысөзінде «Мұнды қыз» атты поэмасында қазақ әйелдерінің теңсіздік жайын қозғайды деген қысқа ғана мәлімет бар. Бірақ ол шығарма жинақта жоқ. Әсет өзі 1916 жылы Шығыс Түркістанға кетсе, бұл шығарма кеңес өкімет» жайлы сөз болғаны қалай болады деп, құрастырушылар оны қоспаған сияқты.

Бірақ «Мұңды қыздан» Әсет қолтаңбасы айқын аңғарылады. Өлең табиғат сұлулығын суреттеумен басталады;

Шілденің жанға жайлы күншуағы,
Жайнаған жанға рақат жапырағы.
Көңілі хош бір алланың нұрыменен,
Теңеліп көтерілер жанның бағы,
Майысып гүл мен ағаш қарағанда,
Желкілдер жерде жуа, сарымсағы.
Бұлбұлы, әншіл құстар өлең айтсын,
Шымырлап қуат балқып бойындағы.
Тойғанда самал, салқын желі соғып,
Сұлудай бұраңдайды әр бұтағы.
Көкорай, көк шалғынға ауыл қонып,
Жарасар ақ үйлердің шаңырағы.

Осындағы табиғат сұлулығына еліткен көңіл күйін ақынның өзге де өлеңдерінен табу қиын емес. Оның:

Жаз шығып, жаманшылық тоналғанда,
Тал гүлдеп емір шалқып оңалғанда.
Оранып жердің беті көкорайға,
Самалы салқын сая болар жанға,-

дегені «Мұңды қыздағы» суретпен үндес, әуендес. Ә. Құрбанғалиевтің дәптерінде «Қисмет» әнінің сөзі деп көрсетілген мына өлеңде де сондай ұқсастық бар:

Көк шығып, жердің жүзі жайнағанда,
Басына бұлбұл қонып сайрағанда...
Құлынды шырылдатып, шұрқыратып;

Көк майса шалғын жерге байлағанда...
Халықтың бұл да үлкен бір мұраты,
Көкорай жылғалы өзен жайласанда.

Осы жағдайдың бәрі «Мұңды қыз» Әсеттікі дегенге иландырады.

Әсеттің азаматтық бет-бейнесі, мінезі мен қылығын түсінуге оның әр кезде әркімдерге арнап шығарған өлеңдері көп көмектеседі. Айтушылар бір жерін ұмытады, бір жерін жұмсартады, бәлкім, өткірлей түседі, тіпті, қосып та жіберуі мүмкін, бірақ Әсеттің сол адамға, сол мағынада өлең шығарып айтқаны ақиқат болуға тиіс. Сондықтан мұндай шығармалар өмірбаяндың деректерді анықтауға да көмегін тигізе алады. Олар көркемдік жағымен қатар осындай қажеттігімен де құнды.

Айтар сөздің реті келгенде бұғып қалу Әсет мінезінде болмаған сияқты. Оған жоғарыда айтқан «Ұзын сақал» өлеңі де дәлел. «Тура айтқан туғанына жақпайды» дейді халық. Әсет сонда қандай күшіне сеніп қаймықпайды? Біздің ойымызша, оның негізгі сүйенген күші-шындықтың өзі. Шындықты тап басып айтқан сөзді халық табанда іліп әкетеді, сөйтіп, ешбір мықты «көптің аузына қақпақ бола алмай» қалады. Ал елге қадірсіз болғысы келетін бай да, мансапқор да болмайтыны белгілі. Бәрі де ел сыйласа екен, мінімізді кейбіреу білсе де, көпшілік білмесе екен дейді. Бір рет айтып қалған ақынды ашындырсақ, тағы басқа жағымызды қопсытып масқара қыла ма деп қаймығады. Олардың ақиқатшыл ақын алдында төменшіктейтіні, сірә, сондықтан. Әсеттің:

Қойы он мың, жылқы екі мың, кемел дәулет,

Жалсыз-ақ ақыл, ойы тапшылықта,-

деп, Таңғыт үкірдайға мінін, міні болғанда да, ақылы жоқтығын

баттитып бетіне айтуы.

Мойнында тазы иттің де қарғысы бар,
Маған шаңын жұқтырма паңдығыңның,-

деп Керімбек биді сөзбен басқа соғуы,

Терідей сабын жаққан жылп-жылп етіп,
Шіркін-ай, қойған жерден табылмайсың,-

деп Кәріпке жылпостығын көзбе-көз айтуы қара күшке емес, қарапайым халықтың күшіне сенгендігінен деп ойлаймыз.

Әсет өлеңдерінің көркемдігі, бейнелі сөздерді қолдану дәрежесі әр өлеңінде әрқилы: бірінде жоғары, бірінде орталау, кейде тіпті қарабайыр болып жататыны да бар. Оның басты бір себебі есте сақтаушы адамдардың қабілет дәрежесінен болар деп шамалаймыз. Ара-тұра дәл есінде сақтай алмаған тұстарын өзінше жамап, өзінше жалғап жіберушілердің бар екендігін қалай мойындамассың. Көптеген айтушы тікелей Әсеттің өзінен үйренбеген, сондықтан бірден-бірге ауысу барысында қандай өлең болмасын өзгеріске ұшырамай қалсын ба. Әйткенмен еріксіз сүйсінтетін саф алтындай жолдар мен шумақтар да бар екеніне, бүгінгі күнге олардың аман-есен жеткеніне қуанасың. «Әлемнің езуінен наным кетт» («Сабаздар санасы жоқ-..»), «Айырған қылдан қылшық талай бұлбұл», «Барабар ажал бесік жоқ пен барға-ай» («Айыпқа, тыңдаған жан...»).

Жиырмада сары алтынның, буындайсың,
Тасыған Үш Тентектің суындайсың.
Бар болса сүйегінде, өрге жүзіп,
Сақпанның тасындай боп зырылдайсың,-

деген жолдардан («Жас шама») арқалы ақынның қолтаңбасы сезіліп тұрады.

II ТАРАУ

Әсет Найманбайұлы – айтыс өнерінің шебері

Әсет творчествосының айрықша саласы - айтыстары. Оның ішіндегі айрықшасы, ең көркемі - Ырысжанмен айтысы[2]. Бұл айтысқа қазақ әдебиетінің классиктері академик жазушылар М. Әуезов, С. Мұқанов, тағы басқа да атақты ғалымдар мен зерттеушілер аса жоғары баға берген. Басқа шығармалары әлі белгісіз кезде Әсеттің аса талантты ақын екендігін жұртшылық осы шығармасы арқылы-ақ таныған.

Әсеттің Ырысжанмен дәл қай жылы айтысқаны белгісіз. Бірақ арада біраз уақыт өткен соң, айтысты еске түсіріп Әсеттің қисса етіп қайта жырлағаны ешкімге құпия болмаса керек. Бұл айтыстағы поэзиялық көркемдіктер Әсеттікі деп қарасақ, кателеспейміз, өйткені ол бұл шығармада өз сөзін де, Ырысжан сөзін де өңдеп айтушы автор. Болған айтысты кейін қисса етіп жырлау ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында пайда болған дәстүр секілді. Осы кезде қазақ арасына шығыс хикаяларының желісіне құрылған «Рүстем-Зораб», «Сейфүлмәлік», «Шәкір-Шәкірат», «Бозжігіт», «Мұңлық-Зарлық», «Жүсіп-Зылиха» сияқты қисса-дастандар көп таралады. Біржан мен Сараның, Әсет пен Ырысжан айтыстарының да қисса болып таралуына осы дастан ықпал еткен тәрізді. Кейінірек өзінің Әсетпен айтысын Кәрібай ақын да қайта жырлаған.

«Бөленшемен қалай айтыстыңыз? Қайтіп жеңдіңіз?»- деген сұрақ ақынға сөз жоқ қойылады. «Ол былай болды, ол өйдегенде, мен бүйдедім»,- деген әңгіме айтылмай тағы тұрмайды. Осындай қажеттіліктен барып ақындар өз айтысын насихаттап жүретін болса керек. Әсет пен Кәрібай сөйткен. Атақты айтыскер Жамбыл да

Құлманбет, Досмағанбет, Шашубай, Сарбас ақындарды жеңген айтысын өзі есінде сақтап жүрген. Бірақ міндетті түрде жеңген ақын айтысты тарататын берік дәстүр болмаған. Жеңгенін де, жеңілгенін де жасырмай айтып жүру әрбір ақынның азамат аралығына да байланысты болар деп ойлаймыз. Кейде екі ақынның айтысқанына куә болған үшінші ақын да айтысты насихаттаушы болған. Мәселен, Әсет пен Кәрібайдың айтысын сол айтысқа қатысқан ақындар Ержан Ахметов пен Ауған Жақсылықов та жыр қып айта жүрген. Ал Сара Біржаннан жеңілсе де айтысты негізгі таратушы өзі болған.

Айтысып отырған ақындардың бір-біріне айтқан сөздері ылғи шындық бола бермейді. Сөзден сүріндіру үшін, әсерлірек айту үшін, кейде олар шындықтың өзін өңдеп, әсірелеп жіберулері мүмкін. Мәселен, Әсет Ырысжанға: «Шығып ем он бес жастан он алтыға», - дейді. Бұған қарап, Әсет Ырысжанмен он алты жасында, яғни 1983 жылы айтысқан деген қорытынды шығара салуға болмайды. Ал айтыстың кіріспесінде Әсет: «Сол кезде он сегізге келген едім», - дейді. Сонда қайсысына нануға болады?

Әсет те, Ырысжан да шын жастарын жасырып отыр. Әйткенмен, Әсеттен Ырысжанның үлкен екені рас тәрізді, өйткені Әсет оған бекерден-бекер «кәрі» деп тиіспесе керек, Ырысжан да бостан-босқа оны «бала» деп темендетпеуге тиіс.

Әсет пен Ырысжан әдеттегідей өз руының белді, беделді адамдарын салыстырып бірінен-бірі артылғысы келмейді; сөздің жүйесін қуып, таза өнер-білімдерін жарыстырады. Әуелі бірін-бірі «кәрі», «бала» деп қағысқан ақындар оларынан түк шықпаған соң, жұмбақ айтысқа көшеді. Ұсынысты қыз жасайды, жұмбақтарымды шешсең, жеңілмегенімді мойындаймын деген шарт айтады. Жұмбақтардың айтылуы да әдемі,

шешілуі де тапқыр. Екеуіне де сүйсініп отырасың.

Жапанда бір бәйтерек шыққан биік,

Көрінер көлеңкесі көкке тиіп.

Жемісі мәуесімен жарасулы,

Сенімді сегіз бұтақ тұрған иіп,-

деген Ырысжанның жұмбағын Әсет былай шешеді.

Бәйтерек - жапандағы ақ падиша,

Көңілі ұлықтықпен көкке жеткен...

Дегенің сегіз бұтақ - сегіз санат,

Жайылған жапырағы - қағаз ақша.

Жұмбақты айтушы мен шешуші де халық үстінен күн көрген адамдарды жағымсыз құстарға теңеп, оларға ара-тұра мінездеме де бере кетеді. Қазақ ауыз әдебиетінде қалыптасып қалған бейнесі бар құстарды әдейі астарлап жұмбақтайды. Құзғын дегені - елубасы, жапалағы - жасауыл, күйкентайы - онбасы.

Ел мазасы кетеді мұндайлардан

Халыққа тынышталмас ығайлардан.

Жемтік жеген құзғындай желөкпелер,

Он қаршыға - старшын ыңғайланған,-

дейді Әсет. Ел әкімдерінің әрекеттерін жақсы білетіндіктен, жұмбақтың астарындағы адамдарды қиналмай табады. Жұмбақтың негізінде жай талқырлық қана жатқан жоқ, ақынның әлеуметтік ой- пікірі қоғамдық көқарасы да жатыр. Тек зерттеушілер үшін әлі де аныөтай түсуді қажет ететін бір нәрсе: Ырысжанның жұмбағында он қаршыға жайында ештеме айтылмайды да, Әсеттің шешуінде: «Он қаршыға- старшын»,- делінеді. Айтушылардан ба, басқадан ба, осы арада бір байқамастық кетіп жүрген

тәрізді. Мұның сырын білушілер ел арасында кездесіп қалуы ғажап емес.

Айтыста адамның дене мүшелері де өте шебер жұмбақталып, асқан тапқырлықпен шешіледі. Екеуінің де логикасы сүйсінтеді. Ырысжан:

Қос әйнек шыны да емес, темір де емес,

Еш адам түзете алмас болса кеміс.

Ашылып, жабылады пружинамен,

Ол өзі қымбат нәрсе, арзан емес,-

дел жұмбақтаса, Әсет:

Қос әйнек шыны да емес, темір де емес-

Ашылған қан тамырмен екі көзің,-

дел шешеді. Жылды, аптаны жұмбақтаулары да осындай тапқыр шебер. Бұл айтыс- көркемдігі жоғары, үлкен поэзиялық шығарма. Әсеттің ақындық мүмкіндіктерін, тіл шеберлігі мен ой ұшқырлығын айқын танытатын туынды. Соған қарағанда, бәлкім, о баста өзі жазып таратқан ба деп те ойлаймыз. Айтыс-қиссаның басталуы да ерекше: ынтықтырып, қызықтырып, Ырысжанды әбден мақтап алады да, өзінің одан да жүйрік екендігін бірте-бірте айтыс барысында аңғартады. Өзінің серілік өміріндегі халық қошеметін мақтанышпен суреттейді.

Халықты шағалалы көлдей қылып,

Бетінен қай дарияның жүзбеп едік,-

дейді. Ырысжанның осал ақын еместігін тыңдаушыға елестету үшін, оның ән салып отырған сәтін былай суреттейді.

Осы кең дүниені бір уыс қып,

Тастайды қолмен жинап умақ-шумақ-

Айшықты, әдемі тіркестер Ырысжанның аузынан да мол шағады.

Ел ішінде тараған бұл айтыстың нұсқаларында бір-бірінен тым алшақ кеткен жерлері жоқ. Өзгешеліктері тек жекелей сөздер мен сөйлемдер

ғана. О баста жазып шығарған ба екен дегенге бұл жағдай да жетектейді.

Көркемдігі жағынан кемшіндеу түскенімен, қоғамдық мәселелерді қозғау тұрғысынан Әсеттің Сәмет төремен айтысы Ырысжанмен айтысынан да тереңге бойлайды. Ырысжанмен айтысын кейін Әсет өзі қайта жырласа, бұл айтыс әуел баста-ақ жазбаша болған. Әсеттің 1968 жылы шыққан кітабында бұл айтыстың Жүнісхан Көлдеев (1905 ж. туған) айтқан нұсқасы жарияланған, бұл кітапқа Сүлейман Әбділдаевтан жазып алынған нұсқа енгізіліп отыр. Бұл нұсқа Көлдеевтікінен гөрі көлемдірек, толығырақ. Сүлеймен ақсақал 1910 жылы Талдықорған облысында туған, 1984 жылы Алакөл ауданының «Көктұма» совхозына қарасты Ақши деген елді мекенінде қайтыс болды. Ол кісінің жаттау қабілеті өте күшті еді. Ұмытып қалған жерлерін өзі жалғап жібермейтін, өңдемейтін, шыншыл кісі болатын. Білмейтінін «білмеймін», ұмытқан тұсын «ұмытыппын» деп тура айтатын. Ол кісі бір кездерде Афари қажының, кейін оның баласы Әбдірауфтың саудасын жасасқан, Әсетке байланысты көп сөздің басы-қасында болған адам. «Афари қажы сауыққой, өлеңші кісі болатын, Абайдың өлеңдерін жиі айтып отыратын», - дейді Сүлеймен ақсақал. Ол кісі өзі Әсеттің әндерін айтпайтын, сәл мұрнынан сөйлейтін. Әсеттің айтыстары мен қиссаларынан басқа Сәмет төре мен Арап ақынның да айтысын жатқа білетін.

С. Әбділдаевтың айтуынша, Әсет пен Сәмет 1916, 1917 жылдардың бірінде айтысқан. Сәмет төренің мекені қазір Киров атындағы кеңшардың орталығы боп тұрған «Қызылашы» деген жер екен. Ол Әсеттен жас, оқыған жігіт көрінеді. А. Янушкевичтің «Күнделіктер мен хаттар» атты кітабында: «Қасында баласы және күзетшілер отряды бар Бексұлтан Ағадаев келді», - дейтіні [38-101] осы Сәметтің арғы атасы

екен.

Әсет, бірде Қаракерей ішінде Байсиықтың Меңдеке деген атасынан тарайтын Кәкімжан дегендікінде отырып өлең шығарып кетеді. Кейін Кәкімжандікіне келген Сәмет Әсеттің өлеңімен танысып шығады да, намыстанып оған жауап жазады. Оның жауап өлеңі Әсетке Тарбағатай жақта жүргенінде тиеді. Әсет оған сол жақта жүріп жауап жазып жібереді, бірақ Сәметтен хабар болмайды. Сірә, жеңілгенін мойындағаны болар.

Бұл айтыстан Әсеттің турашылдығы мен «ақиқатшылдығы» айқын көрінеді және оның қазақ шежіресін де жетік білетіндігі аңғарылады. Төре мен қара қазақ арасындағы, бай мен кедей арасындағы теңсіздікті бұл айтысында Әсет батыл айтып, батыра сынайды. Әйел теңдігі мәселесін де тиіп-қашпай, тереңдеп көтереді.

Қырық жеті- қыздың құны - сексен байтал,
Есепсіз иен малға бөгіп өткен.
Біреудің жесіріне біреу тисе,
Бұл тәпті зор масқара өлім еткен.
Талқан боп тас ошағы қалса дағы,
Қыз алған қылмысты боп көніп өткен,-

дейді. Әсет бұл айтысында әдемі сөйлеп асып түсейін, сөз жүйесінен сүріндірейін дегенді мүлде ойламайды, төрелер мен ел билеушілердің бар қылмысы мен мінін ашып айтуды ғана мақсат еткендей

Бай - малмен, кедей сорлы - кемшілікпен,
Бейнетін дүниенің шегіп өткен...
Теңдесіп қара қазақ келе алмаған,
Төренің аулы қонған кенереге...
Түк білмеген төрені сұлтан қойып,

Көргендер білгендерге теңеле ме?

Хабарсыз, қара көңіл сорлы қазақ

Еріксіз билік берген со немеге!-

деп ашына ширығады. «Көргендер білгендерге теңеле ме?»- рухани теңсіздікке ыза болған ақын төрелерді тіпті «со неме» деп ашық жақтырмайды. Ақын бұл арада қара қазақ атынан сөйлеп, анық халықтық пікір танытады, әлеуметтік биік тұрғыға көтертеді. Халыққа, қарапайым кедейлерге жаны ашыған ақын оларды төре, бай мен билердің қанап отырғаны аздай, саудагерлердің де алып кететіндігіне қынжылады:

Ұялмай бір теңгеге бір қой алып,

Кедейдің қанын сорды олар дағы.

Мансапқорлық, парақорлық, пайдакүнемдік сияқты қазақ ұлықтарының жиіркенішті қылықтарын сөзбен ызалана түйрейді.

Шен қымбат, шенді кісі әулие боп,

Ашылып ел арасы уланбаққа.

Бес теңге ең болмаса ақша керек,

Арызы кедейлердің тындалмаққа

Бастарын біріктіру орнына, ұлықтардың ел ішіне іріткі салатынын, кедейге жаны ашудың орнын одан пара дәмететінін әшкерелейді.

Хабарсыз ақиқаттан шартық билер,

Бұзады әділеттің порымдарын...

Көрнекті көпшілікке еңбек қылмай,

Қамы ғой бір басыңның қағынғаның,-

тәрізді айыптауға жататын ашық пікірлер айтады. Әсеттің мұндай өткір сөзі төре тұқымы Сәметті қатты ашынтады. Жанына батқаны оның жауабынан да көрініп тұр. Ашу шақырып, кәдімгідей қоқан-лоққы

байқатады. Сасқаны да болу керек, бірақ негізінен Әсет сөзінің жанды жеріне тигендігінде, тигенде де дөп тигендігінде ғой. Сәмет төрелерді ақтауын тастай салып, найман атынан сөйлеп кеткенін байқамай қалады. Қазақтарға төрелер келіп қана тәртіп орнады дегенді айта келіп, найман туралы Әсет ләм демесе де, оған: «Найманның қай жерінен таптың мінін?»- деп, көпе-көрнеу жала жабады. Төрелер жайында айтқан ақынның шындығына қайтарар жауабы болмаған соң, амалсыз әншейін сол арадағы наймандарды өз жағыма тартам ба деп далбасалайды.

Күн көрген ағайынды қорлаймын деп,
Байқаныз, қап жүрмесін қарның ашып!..
Сізді ешкім деген жоқ қой: «Әйелге ерген»...
Жел шайқап ашылмасын жапқан пердең,-

деген сияқты оспақпен, әйеліңнің елінде жүрсің деген астарында кемсіту, қорлау мағынасы бар сөздермен ықтырмақ болады. Бірақ Әсет оған одан бетер ширығады. Тағы бірдеме десек, бетіңді бұдан бетер айғыздаймын дегендей ершеленеді.

Төреден ит туса да алып келіп,
Билетіп бұқараны хан етуде...
Намаз оқып құдайға құлдық қылса,
Бес кәсі ертіп жүрген дәретіне...
Төре өлсе, бір қазақты қоса көміп,
Адамды сонша қорлап қор етуде,-

деп ақынның төрелерді айыптауы алдыңғысынан да асып түсіп, сөзі семсердей тілгілейді. Әсеттің сөз саптасынан сөскенген Сәмет қорыққанынан жауап бермеді деуге қақымыз бар. Өйткені енді тағы бір осындай өлеңнен кейін оның төре тұқымы болып бедел сақтауы қиын болар еді. Бәлкім, Әсет оны ел бетіне қарамастай етер ме еді, қайтер еді.

Соның бәрін саралап қараған Сәмет амалсыз жеңілген. Бұл айтыста Әсеттің жеңуі аса бағалы жеңіс, оның халықшылдығын, қарапайым халық мүддесін жақсы білетіндігін және оны жырлай білетіндігін дәлелдеген жеңіс.

Әкең төре Шыңғыстың атасы кім?

Дәлел жоқ ата тауып ақ етуге,-

дейді Сәметке, оның түп атасының шикілігін қаза бастайды. Сөз жоқ, бұл айтыс Әсет шығармаларының ішіндеп шоқтықтыларының бірі. Оның халық атынан сөйлей алатындығын, керек жерінде сөзбен қорғай да алатынын айқындайтын шығарма.

Әсет пен Бақтыбайдың айтысы ешкімнің есінде толық сақталмаған ба, айтыстың болған-біткені осы ма, ол жағы әлі белгісіз. Әбдірауф Османов ақсақал дәптеріндегі жазуға қарап отырып 1983 жылы: «Әсет Бақтыбаймен 1898 жылы айтысқан. Екі ақын Садырдың болысы болған Жақанбай деген кісінің асында кездескен. Құрбанғали деген кісінің үйінде айтысқан. Екі ақынға да тек сый берілген», - деген болатын. Сол Әбдірауф ақсақал айтып отырған Құрбанғалидың өз баласы Әділжан Құрбанғалиев қазір, Шерғали Әділжанов деген баласында сақтаулы «Өлеңдер» деген дәптеріне былай деп жазыпты: «1898 жылы август айында Жақанбайдың асы болды. Астың орны Мақаншының сазында, осы күнгі Саратовка селосының батыс жағы, Саратовка селосына екі километрдей жақын, дәл тас жолдың үетіндегі құмның қойнауы еді. Айтыс біздің үйде түнде болды. Жиналғандар: Жәлменде, Дулат, Дәсет тұқымының ақсақалы Есімбек, Күнболаттар. Жиылған көпшілік ағаның баласы деп, бастауды Бақтыбайға ұйғарыпты».

Айтыстың болған жерін, оған кімдердің келгенін Әсет кіріспе өлеңінде өзі де айтады. Тек кім жеңді, кім жеңілді дегенді бұлдыр

қалдырып:

Жүз жылқы, тоғыз құндыз- бас бәйгесі,
Төрт болыс қауымның ұйымында.
Тарқатты сол жиынды татулықпен,
Ел екен аласы жоқ пиғылында,-

деп, ризашылық білдіреді. Соған қарағанда, Әсет айтыстың тек бәйгесіне риза болған сияқты.

Әсеттің өмірбаянына тоқталғанда, зерттеушілер көбінесе оның қазіргі Мақаншы ауданында болғандығын баса айтады да, сол кезде Лепсі уезінің орталығы орналасқан Андреев, уезі құрамына қараған Сарқант, Алакөл аудандарында да өмір кешкенін көп елей бермейді. Осы айтыстың кіріспесінде Әсет өзі:

Байжігіт, Тума, Тоқпақ, Байсиықты,
Үш-төрт жыл қоныс қылдым іздеп барып,-

дейді.

Қазір біраз зерттеушілер Көктұма деген ат аталса болды, оны бүгінгі Бақтыға жори салады. Шындығында олай емес. Талдықорған облысының Алакөл ауданында Көктұма атты орта ғасырдан қалған қаланың орны бар. Бүгінде оның орны білінер-білінбес қана. Бірақ бұл ауданға іргесі 1906 жылдарда қаланған Көктұма атты ауыл да бар, қазір ол «Көктұма» кеңшарының орталығы. Әсет Сәметпен де осы маңайда жүріп айтысқан, тек екінші сәлемдемесін Тарбағатай жақтан, яғни Мақаншы маңынан беріп жіберген.

Арынды ақын Әсет Бақтыбаймен айтысында да қаймықпай бірден дүрсе қоя береді.

Бақтыбай, тең болмайсың меніменен,
Қатынның дауыс айтқан сөзіменен,-

деп, қарт ақынның бәсең үнмен айтқанын да міней жөнеледі. Ал Бақтыбай оған:

Айталық әдеппенен сыпайылап,
Қоспалық бұл айтысқа көп шатақты!-

деп, өзінің жасы үлкендігін астарлап ескерткендей болады.

Әсет пен Кәрібай ежелгі айтыс дәстүрінен ауытқымайды: Әсет арғынның, Кәрібай найманның айтулы адамдарын мадақтайды, бірінің руын бірі кемсітеді. Алайда жалпы адамгершілік, шыншылдық, әділдік, жомарттық сияқты мәселелермен аты шыққан адамдарын да, өнерпаздарын да мақтан етіседі, айтыс осы жағынан құнды, бұл тұрғыда қазір де тәрбиелік құрал бола алады. Бұл айтыстың бұдан басқа аса бір құнды жері - Біржан мен Сара айтысына қатысты пікірлері.

Алаштын жігін бөлген Сара бейбақ,
Біржаннан о да көрді талай зардап,-

дейді Әсет. Ал Кәрібай Сараны қорғай отырып:

Ол Сара бейбақ емес, анық саңлақ,
Бетіне бар арғынның салған таңлақ.
Қаңғып келген Біржанды итше көріп,
Әлі сенен кеткен жоқ өткен зардап.

Сараның жауабының міні бар ма,
Айтпапты қарағайды талға жалғап,-

деп, Әсеттің өзіне жабыса кетеді. Жалтарам деп жаза басады, «сасқан тек тұрмас» дегендей, Кәрібайдың қолындағы домбырасына тиіседі.

Қолыңды көрінгенге тарбайтасың,
Көтеріп иығыңа қу тақтайды,-

дейді. Кәрібай мынандай сәтте жағдайды қапы жібермейді.

Бетіме қу тақтай деп қылдың салық,

Әкеңнің қолындағы найзасы ма?-

деп, Әсеттің өзі де домбыра ұстап отырғанын өте ұтымды пайдаланып кетеді.

Ғалым да, ғалым емес те Біржан мен Сараның айтысқанына күмән келтірген кездер болған, ал мына айтыста олардың кездескендігі еш күмәнсіз сөз болады. Айтыстың болған-болмағандығы емес, Әсет пен Кәрібайдың айтысына олардың сол айтысу үстінде айтқан пікірлері негіз болады. Соған қарағанда, Біржан мен Сара 1900 жылдарға дейін айтысқан, оны Әсет те, Қарібай да білген деп ойлаймыз.

Әсет пен Мәликенің өлең айтыстан гөрі сәлемдесуге жақын. Алайда Әсеттің Алматы маңайында болғандығына әдеби куә сияқты. Әсет, сірә, бұл шығарманы әнге салып та айтып жүрген болу керек, өйткені Әсетте «Мәлике» деген ән болған деушілер бар.

Әсеттің Қызырмен қақтығысы да осындай бір-бір ауыз жауаптасудан тұрады. Оларды дабырайтып айтып «айтысты» деу, әрине, артықтау, алайда айтысу тегіне жақын екенін мойындамауға да болмайды. Осына ескертіп, мұндай қақтығыстарды да айтыс тобына қостық.

ІІІ ТАРАУ

Әсеттің қисса-дастандарының көркемдігі

Ақынның мол мұраларының бірі - қисса-дастандар. Бұл салада әдеби қауымға оның тұңғыш белгілі болған шығармасы - «Евгений Онегин». Ол алғаш 1936 жылы майдың 17-сінде «Социалды Қазақстан» газетінде («Егеменді Қазақстан») Есім Байболовқа, Шәріпов деген кісінің айтып беруі бойынша жарияланды. «Әзірге бұл шығарманың иесі мәлімсіз»,- деп жазды газет. Ал сол жылдың 26 июні күнгі арнайы мақаласында Балташ Ысқақов: «Евгений Онегин» романының соңғы үлгісін аударушылар Әсет пен Әбіш екендігі анықталды... Әсет пен Әбіш жайын білетін Ақсу ауданының азаматы, Шынасылов Шамайдың айтуына қарағанда, «Евгений Онегин» романының мазмұнын естіп, өлеңмен өңдеп жазған Әсет әші және нағыз оригиналынан аударушы Әбіш еді»,- дейді. Әсеттің замандас құрбысы Әбіш деген болған. Әсет Әбішпен бірге жүріп, көп жолдас болған. Әбіш бұрынғы Лепсі уезі басшысының тілмәші»,- деп жазды.

1937 жылы А. С. Пушкин шығармаларының қазақ тіліндегі үш томдығы шықты. Оның екінші томына «Евгений Онегиннің» І. Жансүгіров аударған тұңғыш толық тәржімасы, Абай аударған үзінділер, сонымен қатар, Шәріповтың, Торыбаевтың, Сапарғали Әлімбетовтің айтуларындағы роман желісімен жазылған шығармалар кірді. Мұндағы Торыбаев деп отырғанымыз белгілі ақын Қуат Терібаев. Әсеттің 1968 жылғы кітабында «Пушкин» деген атпен жарияланған нұсқаны Б. Адамбаев Жүнісхан Көлдеевтен жазып алған. Онда бас кейіпкер етіп Онегиннің орнына Пушкин алынған. С. Әлімбетов нұсқасында да солай. Біздің ойымызша, мұны айтушылар

шатастырған, Онегин дегенді ұмытып қалған соң, есінде қалған автордың атымен ауыстырып жіберген. Әбіш тілмәшқа оқытып барып аударып отырған Әсет автор мен кейіпкерді өздігінен шатастырып алуы мүмкін де емес.

Әсет «Евгений Онегинді» аудармаған, өзекті оқиғасын ғана қысқаша жырлап шыққан:

Мазмұнын осы сөздің қысқартамын,
Аяғын соза бермей енді ұзартып.
Онегиннің романын аударуда,
Керек қой аударуға көп уақыт,-

дейді. Әсет айтқан жырға ең жақыны, Шәріпов пен Терібаев айтқан нұсқа болар деп ойлаймыз. «Социалды Қазақстанға» жарияланған Шәріпов нұсқасында бас кейіпкер Онегиннің өзі. Бұл нұсқа былай басталады:

Сөйлей бер, қызыл тілім, қапияда,
Тұрғанда тән саламат, жан ұяда.
Аудардым Пушкин ердің романын,
Жазылған мың сегіз жүз жиырма үшіншіл жылы Русияда.

Роман сегіз бөлек, ұзақ өлең,
Алдымен Онегиндей ерге келем.
Қазақтың Абайындай болмасам да,
Бұл жерге өз тілімде айтып берем.

Пушкин 1823 жылы романның бірінші тарауын ғана жазып біткен, ал романды түгел бітірген жылы-1833. Бірақ романның сегіз бөлек, яғни сегіз тарау екені рас. Бұған қарағанда, Әсетке романды біреудің оқып, ара-тұра түсіндіріп бергені рас. Жырлаушы өзінен бұрын бұл романды

Абайдың аударғанын да білетін тәрізді.

Шәріпов жырды есінде жақсы сақтай алмаған, ұмытып қалған жерлері көп. Өзі өлең шығара алмайтын да адам болу керек. Оны мынадан байқауға болады, жырда:

Ол қыздың аты болар Татьяна,
Келгенде қырық алтыға Онегин ер.
Ол қызды кез келтірген тәңірім пана,
Пердесі осы қыздың ашылмаған,—

деген шумақ бар. Әрине, Әсет бүйтіп жырламайды. Ұмытып қалған Шәріповтың бұл араны түзеп жіберуге де шамасы келмеген.

Қуат Терібаев нұсқасын дұрыс түсініп, дұрыс бағалау үшін, ол кісінің естелігіне жүгінгенді жөн көрдік. Ә. Құрбанғалиевтің қызы Мәһисәруар Құрбанғалиевада сақтаулы ол хұжатта былай делінген: «1910-1911 жылдары семейлік бәсентин руынан шыққан Сақып деген бай саудагер тұратын еді. Мен сол байға көшір болып тұрдым. Май айының аяқ кезінде сол жылда Әсет келіп, Сақыптың үйінде он шақты күн қонақ болып жатты. Сақып мақтаншақ кісі еді. Үйінде неше күндей ойын-сауық болды. Қаланың байлары Әсет ақынды кезекпен қонаққа шақырып тұрды. Әсет пен Сақыпты алып барып тұрдым. Пушкин деген орыстың асқан ақынының шығармасы «Онегин мен Татьяна» деп өлеңін айтқанда, естіген елдің бәрі таңданды. Мен үйренсем деп құмарланып, жаттап алып халыққа көп тараттым, бірталайдан бері айтпағанға ұмытыңқырап қалыппын. Жазбасын таба алмай қиналыңқырадым. Кем-анығын біле алмадым.»

Бұл естелікте ерекше көңіл аудартатын екі жәйт бар; бірі - «Евгений Онегинді» тікелей Әсеттің өзінен үйренгендігі және оны Әсеттің «Онегин мен Татьяна» деп жырлағаны, екіншісі-Терібаевта ол жырдың

жазбасының да болғандығы. Ұмытыңқырап қалғанымен де, Әсеттің өз айтуына ең жақыны деп осы нұсқаны алуымыз керек деп ойлаймыз. Терібаевта, Шәріповтегі бастама мен Әлімбетовтегі аяқтау жоқ. Бәлкім, ол кісінің «ұмытыңқырап қалыпшын» деп отырғаны сол да шығар.

Әсет аударған «Онегин мен Татьянаны» ақын Есенсары Құнанбаев та айтқан көрінеді. Әсет жырлаған Пушкин шығармасының халық арасына кең тарағандығын осы төрт нұсқаның болуы да дәлелдейді. Әсет шығармасын лирикалық дастан деуге келеді. Негізгі оқиға желісі Пушкин романымен үндес келіп отырғанымен, аяқталуы мүлде өзгеше. Бұл, әрине, Әсет қиялының жемісі. Шығарманың аяғында Татьянаның жас күйеуі де, Онегин де дуэльде өледі. Өзін өзі атып Татьяна да өледі. Бұл арқылы Әсет махаббатсыз өмір өмір емес дегенді айтпақ тәрізді.

Әсетте «Татьянаның хатты алғандағы сипаты» деген тарау бар. «Онегиннің сипаты» деген Абайда да бар. Бұл ұқсастық бекерден- бекер емес. Әсеттің Пушкинге баруына Абайдың ықпалы сөзсіз болған. Тараудың атын ұқсас қоюы да содан.

Абайдан кейін екінші адам болып «Евгений Онегинді» қазақ халқына жеткізу -Әсеттің әдебиет тарихынан үлкен орын алатын еңбегі, қазақ және орыс әдебиеттерінің, орыс және қазақ халықтарының достық байланысына қосқан қомақты үлесі. Бұл - әлі жете айтылмай, жете зерттелмей келе жатқан шығарма. Әдетте, өзге ақындар шығыс жырларының үлгісінде қисса-дастандар шығарғанда, оған желі етіп сол шығыс халықтарының өмірінен хикаялар алатын, ал Әсет бірінші рет өз дастанының оқиға желісін орыс өмірінен алып жырлады. Халқымыздың әдебиет тарихынан бұл оқиға лайықты орын алуға тиіс.

Баспасөз бетінде жарияланған Әсеттің екінші дастаны - «Сәлиха-Сәмен». Бұл дастан Шығыс Түрікстанда 1945 жылы басылып шығыпты.

Бізде алғаш рет 1960 жылы «Дастандар» жинағында басылды, содан бері талай жинақтан орын алды. Бірақ соңғы кезде бұл шығарманы Қызырдікі деушілер де шығып жүр. 1981 жылы Шыңжаң өлкесіндегі Ұлттар баспасынан бұл поэма Қызыр Мамырбекұлынікі болып басылып шығыпты. Біздің пайымдауымызша, бұл дастан Әсеттікі. Оған мынандай дәлелдер келтіруге болады.

Әсеттің төрелерге қалай қарайтыны, қандай баға беретіні Сәметпен айтысында ашық айтылған. Қызыр төремен де қандай жекжаттығы барлығын жоғарыда айтқамыз. Әсетпен іліс-қағыс өлең шығарғанына қарағанда, Қызырда ақындық қасиет болмаған деп кесіп айту қиын. «Қызыр төре - зор молда, сөзге де епті»,- дейді ғой Әсет те. Әйткенмен ұзақ әрі сюжетті дастан жазу ақынның жолына біржола түскен адамның ісі болса керек. Қызыр ондай жолға өзін арнамаған адам. «Сәлиха - Сәменнің» бүкіл өлең құрылысынан, сюжетімен, оқиғаны бастау, аяқтауынан ысылған шебердің қолы аңғарылады.

«Сәлиха - Сәмен»- монғол өмірінен жазылған шығарма. Қазақ ішіндегі төрелердің де арғы тегі солар. «Нағыз ханның тұқымы Мамырбекті, Шыңғыстың шын баласы асыл текті»,- демеуші ме еді Әсет? Сол Мамырбектің баласы бұл дастанды жаза қалды десек, Көкше әулие бабасын сонша қатыгез етіп көрсетуінде не себеп бар? Көмек сұрай барған Сәменнің жалғыз атын да алып қалып, өзін әулие жаяу жібермей ме?

Шығыста бір керемет хан болады,
Жаратқан ол бұрылды соған сайлап.
Бұрылды сол Шыңғысқа бағыстаймын,
Сен жайлап Ұланға бар тамашайлап,-

дейді ғой және. Дастандағы Ясукей ханды тарихтағы Есугей дейік,

Шыңғысты оның ұлы, Шыңғыс дейік. Сонда Есугейдің қызы Сәлиха болады ма, Шыңғыс әлі дүниеге келмеген бе? Ауыз әдебиетінде тарих, әрине, дәлме-дәл баяндалмайды, ондағының бері тарихи ақиқат болмайды, алайда өзі төре адам басқадан жаза басса да, Есугей мен Шыңғысты шатастыра қоймаса керек. Әдейі өзгерткен болар дейтіндей де себеп жоқ. Ал Әсет ақын төрелердің қатыгездігін, қарапайым жұртқа мейірімсіздігін әдейі көрсетеді десек, сенімдірек.

1983 жылы жас ақын Ғ. Құлахметов екеуміз Әріпжан Сыздықбаевқа жолыққанымызда, ол кісі: «Қызыр менде монғолдардың аңызы бар деп, Әсетке дастан қып жаздырады. «Салиха - Сәменді» Әсет жоқта мен жаздым деп елге таратады. Екеуі араздасқан соң бір арғын қызы Әсетті сақтандырады. Әсет содан 1920-1921 жылдары Бұратолаға келеді», - деген болатын. Дастанның иесі Қызыр деушілер осы әңгіменің жаңғырығына сеніп жүре ме деп те ойлаймыз. Қалай болғанда да ондай әңгіме бекерден-бекер ел арасына тарамаса керек-ті.

Зерттеуші Е. Байтоқов «Шығыс Түркістан қазақтарының әдебиеті мен өнері хақында» деген мақаласында: «Әсет ақын жырлаған «Ағаш ат», «Салиха - Сәмен»... дастандары халық қазынасын байытып, ел игілігіне айналды», - деп, бұл дастанның авторына еш күмән келтірмейді («Қазақстан Ғылым Академиясының хабарлары», 1982 ж. № 4).

Сонан соң бұл дастанда кездесетін кейбір тіркестер мен бейнелеу әдістері Әсеттің басқа дастандары мен өлеңдерінде де кездесіп отырады. Мәселен, «Инжу-маржан» сөзі Әсеттің ең сүйікті әрі жиі қолданатын сөздерінің бірі. Бұл туралы Қ.Толыбаев: «Әсеттің бейнелеу құралдарына назар аударсақ, қай шығармасында болса да осы бір «Инжу-маржан» теңеуі ерекше орын алады», - дейді [10]. Ал «Сәлиха-Сәменде» қыз бейнесі: «Безенген өне бойы інжу-маржан», - деп суреттеледі. Тура дәлел

бола алмағанымен де, мынандай ұқсастықтарды әншейін сәйкестік дей салуға болмайтын сияқты:

Ең қымбат інжу-маржан су моншақпын...

Саналып су моншаққа інжу-маржан...

(«Онегин мен Татьяна»)

Сөздерді інжу-маржан ақтарғанда...

(«Ақырғы сөз»)

Інжу-маржан асылдан

ақық седеп...

(«Жәмсап»)

Салиха айтты сонда Сәмен ерге...

«Ер Сәмен атын ерттеп қаруланды» деген сияқты «ер» сезін тіркеп сөйлеу де Әсетке тән әдіс:

Ержетт ес білгенсін Онегин ер...

Келгенде қырық алтыға Онегин ер...

(«Онегин мен Татьяна»)

Тез қонды Хасен ерге мұндай бақыт...

Бір рақым құдай қылды Хасен ерге...

(«Ағаш ат»)

Алдынан ер Шеризат қарсы барып...

(«Шеризат»)

Шақырып алдырады Нұғыман ерді...

(«Нұғыман - Нағым»)

«Салиха - Сәмен» дастанындағы: «Қара жер - мейірімді анам, аш қойныңды, Саяңа келіп тұрмын Сәмен ғаріп», - дейтіні Әсеттің «Онегин

мен Татьянасындағы»: «Қара жер - ата-анам, ең жақыным»,- дегенімен бірдей, ал «ғаріп» сөзін кісі атына қосып сөйлеу оның өзге шығармаларында мол:

Тоғайға тура кірді уәзір ғаріп...

Мініңіз хан тағына, уәзір ғаріп.

(«Шеризат»)

Ешбір мұны білмейді қатын ғаріп...

(«Нұғыман Нағым»)

Ғаріп қыз елден шықты тілден жазып...

(«Үш жетім қыз»)

Жүсіптей жүзі нұрға екен ғаріп...

(«Барат қыз»)

Аш қасқыр кез болады ұры ғаріп...

(«Үш баланың әңгімесі»)

Сондай-ақ «Салиха- Сәмендегі» мына екі жолдың:

Ақ етін, қызыл бетін қанмен жуып,

Еріксіз қолмен жойды ғазиз жанды,-

аумаған күйде дерлік «Шеризатта» да кездесуі бұл шығармалардың бір қолдан шыққандығын дәлелдейді.

Аппақ ет, қызыл бетке қарамастан,

Бауыздап бейшараның басын алды.

Әдеби қауымның құлағына ерте шалынған Әсет шығармаларының бірі-«Ағаш ат». Ол жайында алғаш хабарлаған—О. Орынтаев. Бұл кісі

«Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылғы 8 июнь күнгі санында жарияланған «Әсет ақын» атты мақаласына: «Онан кейін арабтын, аңыз ертегісінен «Қызыл табан» («Ағаш ат» деп айтылады) деген 1300 жолдық үлкен поэмасын жазып шығарады», - дейді. Біздің білуімізше, бұл - «Ағаш ат» жайындағы алғашқы дерек.

«Ағаш ат» - шытырман оқиғалы дастан. Кәдімгі қиял-ғажайып ертегісіне ұқсас. Ағаш ат жасап аспанға ұшу бүкіл дастанға өзек оқиға болған. Сондықтан бұл шығарманың «Ағаш ат» атануы орынды да дейміз. Қарапайым шебердің қиялынан туған ғажайып ағаш ат бірін-бірі шынайы сүйген екі жастың махаббаты үшін қызмет етеді, намыстанған қатыгез ханның өлім жазасынан екі жасты құтқарады. Ағаш ат халықтың ақылы, әділеттің қорғаушысы сияқты үлкен мәнге игі болады. Ағаш атқа бола әке-шешесінен айрылған Хасен тағы сол ағаш аттың көмегімен сүйгеніне қосылып, ата-анасымен қайта табысады. Егер ағаш атты ақылдың жемісі, өнердің күші дейтін болсақ, оның тетігін білмеу жамандыққа жетектейді де, оны меңгеру күшінді арттырады, мүмкіндігінді молайтады деген пікір айтады ақын.

Дастанда мейірімділік пен мейірімсіздіктің де ара жігі ашылып көрсетілген. Мәселен, қыздың, әкесі өзінің әкелік парызынан гөрі хандық тағын - мансабын жоғары қояды, қызының бетен жігітті сүйгеніне намыстанып, екі жасты да өлім жазасына кеседі. Бірақ Хасеннің байсалдылығы, ағаш аттың тілін білгендігі ханды жерге қаратып кетеді.

Хасен алғаш ағаш атпен белгісіз елге келіп түскенде, оны паналатып, өзіне бала етіп алған шал - қарапайым халың өкілі. Қатыгездік, жазалау сияқты мінездер ханға тән болса, мейірім, кішіпейілдік, бауырмалдық сияқты ізгі мінездер бұл дастанда көбінесе

қарапайым адамдарға тән. Бұдан Әсеттің қалың бұқараға деген ықыласы, құрметі айқын аңғарылады.

Оқиға Бағдатта өтті дегенмен, дастандағы кейіпкерлердің аты қазақша: Қамсыз шах, Хасен сұлтан, Гүлғасыл ханыша, Балқия т. б. Хасен мен Гүлғасылға құрбы қыздарының қазақ әдетімен ау жар айтуы, ағасының, әкесі мен шешесінің өлең айтып көрісуі- бәрі қазақша дәстүр. Тек қана Рәббіғұн, Мәскүн, Охақ деген сияқты жер аттары қазақшадан алшақ.

1968 жылры кітапқа жазған түсінігінде Б. Адамбаев: «Әсет «Үш жетім қыз», «Қызыл табан ағаш ат», «Шеризат» және «Жәмсап» қиссаларының желсін, кейіпкерлерін классикалық шығыс әдебиетінен, атап айтқанда, «Мың бір түннен» алған,- дейді. Бұл пікірді, біздіңше, болашақта әлі одан ары анықтай түсу керек. «Мың бір түннің» қай хикаясы бойынша Әсеттің қай қиссасы жазылғанын, хикая мен қиссаның ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақты білгеніміз абзал.

«Үш жетім қыздың» да негізгі авторлық позициясы «Ағаш атқа» ұқсас. «Ағаш аттың» бас кейіпкері хан ұлы болса, мұнда Сәмсая атты жетім қыз. Бұл дастанды С. Әбділдаев «Сәмсая» деп те атайды. Бақытты болуды, хан мен уәзірді де жұмсайтын адам болуды қиялдағаны үшін ғана патша Сәмсаяны Бағдаттан қуып жібереді. Жақсы өмірді ойлап армандағаны үшін жетім қыз жаза шегеді. Оның халін Әсет былай суреттейді:

Ғаріптің халі мүшкіл, көрсең күйін,
Кір басқан, үсті-басы жыртық киім.
Далада зарлап, жылап үш күн жүрді,
Басына бейшараның түсті-ау қиын.

Хасен құсап Сәмсая да жарлы адамдарға тап болып аман қалады.

Өзен бойында лашықта отырған кемпір-шал жетім қызды бала қып алады. Өздері ашты-тоқты отырған кемпір-шал қыздан ас та аямайды, мейірімдерін де аямайды. Шал Сәмсаяға:

Шырағым, қыз қылайын ұлға балап,
Біреуді іздеп кетпесең өзің қалап.
Бар мәзірге риза бол, бала болсаң,
Күн көрген адам едім суға қарап,-

дейді. Ақырында қыздың ақылдылығы, іскерлігі мен қолынан өнері тамған шеберлігі арқасында кемпір-шал да, қыздың өзі де қуанышты күнге жетіп бақытты болады. Сүйгеніне қосылып, хан мен уәзірге де қызмет жасатқан ақылды қыз өзі қаңғып жүргенде пана болған кемпір-шалды еш ұмытпайды. Адамгершілік пен жақсылықты жеңімпаз етіп жырлаудан ақын мұнда да жазбайды:

Келіпті қайта айналып кемпір-шалға,
Көрген соң жалғыз қызын бұлар жылар,-

дейді бала мен ата-ана арасындағы бауырмалдыққа әдейі тоқталып.

Әсеттің таза қазақ тұрмысынан жазған дастаны-«Кешубай». Ертегі мен аңызға тән әсірелеп айту, тыңдаушыны таңдантам деп нанымсыздыққа ұрыну-бұл шығармаға да тән. Қиссалардың құдіреті ықпалы байқалғанмен, бұл шығармада қазақ тұрмысы, әлеуметтік-саяси жағдайы тарихи шындыққа сай нанымды суреттеледі. Шығармаға патша өкіметінің отарлау саясаты өзек болады. Ол тек ер жігіттің намыс үшін неге де болса ойланбай баратынын ерлік санайды, Кешубайдың осы қылығын мадақтайды. Кешубай 18-інде болыс, 22-сінде аға сұлтан сайланады. Оқиға жер дауынан өрбиді.

Басқаға қазақ жерін бермеймін деп,
Ұлықпен даулы болды шөпке бола,-

дейді ақын. Кешубай ұлықтарға жер бермейді, сол үшін оған жандарал мен ояз қас болады. Шындықты іздеп Кешубай ақ патшаға арыз жазады.

Патша қабыл алды арызды ала:

- Бұқара бәрі бірдей маған жана.

Міністір өз қасымнан жіберемін,

Барады июнь айда уәзір дана,-

деп жауап береді ол арызға. Арызды тексеруге келген уәзір Кешубайға ояздың жерінен де жер қосып беріп, екеуін бұрынғыдан бетер араздастырып кетеді. Жаңа жыл мейрамы кезінде қызара бөртіп келе жатқан оязға Кешубай кездейсоқ қарсы жолығып қалады. Кектеніп жүрген ояз дәп көшенің ортасында Кешубайды елдің көзінше шешесінен тартып боқтап салады. Кешубай оязды атады. Ақ патша ол үшін Кешубайды Сахалаңға (Сахалинге) айдауға арнайы бұйрық береді.

Он солдат түнде барып байлап алған,

Қолына, аяғына кісен салған.

Біреуі өліп, бірі тірі қор боп,

Айрылды мәртабадан екі бағлан,-

дейді Әсет. Ақынның оязға да, Кешубайға да жаны бірдей ашиды, қарап отырып екеуі бірдей қор болды деп өкінеді. Ақынның мұндай мейірбандылығына қайран қаласың. Туа гуманистігі таңдантады.

Сертке беріктік, уағдаға адалдық-Әсет шығармаларында ең көп жырланған тақырып. Ал «Үш баланың әңгімесінде» бұл тақырып ерлікке барабар дәрежеде бағаланады. Уағдашыл қыз өзінің сол қылығымен ұрыны да, құмар жігітті де тоқтатады. Мысал әңгіменің ішінде айтылатын бұл шығарма қазақ топырағына өте жақын. Өз уәдесіне берік қыз күйеуінен рұқсат алып алдымен сүйген жігітіне жолығуға шығады.

Жолай ұрыға тап болады. Өз күйеуінің рұқсатымен уәдесін орындауға келе жатқанын естіп, ұры екеш ұры да әділдіктен аттай алмайды. Соның бәрін қыздан естіген жігіт те өзінің орынсыз тілегінен бас тартады. Осыны мысалға айтып отырып, қазы да үш баланың бойындағы бейімділікті байқайды. «Ұрыны ұры сонадайдан таниды» демекші, алтынды алған бала ұрыға деген ілтипатымен өзін-өзі ұстап береді. Адамдар арасындағы бірлікті, ағайындықты дүниеге қызығушылық бұзады дегенді айтады автор.

Кәрілік - емсіз дәурен келіп жеткен...

Адамның дүние шіркін- бауыр еті...

Тірлікте бізге керек ақыл серік,

Бірлікпен боларсыңдар жауға берік,-

деген нақыл сөздерді айта келіп:

Алдамшы аз күн қызық дүние үшін,

Жолынан адасатын көп қой адам,-

деген - қазының ғана түйіні емес, автордың да негізгі айтар ойы.

Жер бетіндегі жұрттардың бірін мұсылман, екіншісін кәпір, үшіншісін жөйіт деп бөліп, біріне-бірін алакөз етуі, бәлкім, дін атаулының ең үлкен қылмысы да болар. Бәріміз Адам ата, Хауа анадан тарадық дей отырып халықты алалайды. Дін оқуын біраз білген Әсет оның осы кертартпа заңынан биік тұрады. Ол орыс Онегинді ер деп мадақтайды, білімділігі мен инабаттылығын қазаққа үлгі етеді. Татьянаны Тәтіш деп еркелетеді, монғол Салиха мен Сәменнің қайрылы махаббатын қабырғасы қайыса отырып жырлайды, қаншама араб жұртының ұл- қыздарын ардақ тұтып, олардың өмірлерін дастандарына арқау етеді. Кешубайдың ерлігін ақ патшаға бағалатады.

Әсеттің ұғымында жақсы халық, жаман халық дейтін теріс ұғым жоқ, ол үшін тек жақсы адам мен жаман адам ғана бар. Оның ешбір шығармасынан басқа ұлтқа, бөтен халыққа деген қылаудай көлеңке байқалмайды. Бұл тұрғыда Әсет - үлкен гуманист. Соның бір куәсі оның «Француз» қиссасы. Ақынның, алуан халық өкілдерінен құралатын кейіпкерлер галереясы бұл қиссада французбен толықтырылады.

Әсет дастандарында көбінесе балаға зар патша, халифалар сөз болады. «Французда» да, «Шеризатта» да, «Жәмсапта» да, «Ағаш ат» пен «Барат қызда» да солай. «Шеризатта» халифаға ұлды әулие сыйласа, «Барат қызда» патшаға ұл көпшілік тілеуімен болады:

Мейірбан мұсылманға бек әділет,
Тілепті бала бер деп көп жәмиғат.
«Көл деген - көп тілеуі» мақал болып,
Болыпты бәйбішесі екіқабат,-

дейді ақын. Жалпы, Әсеттің қисса-дастандарына қарап отырсаң, халықтың қамын ойлаған патша ғана әділетті болып келеді. Құлдық деген нәрсеге ақынның мүлде қарсы екендігі аңғарылады. «Шеризатта» да, «Барат қызда» да ұлды болып қуанған патша немесе ұл тілегі жалбарынған патша қол астындағы құлдарына азаттық береді. «Барат қызда» ақын:

Тойында азат етті қанша құлды,
Дүнияда Әмір патша әділетті,-

десе, «Шеризатта»:

Алланың парыз қылған әмірі деп,
Сол күнде азат етті қанша құлды,-

дейді. Бір қызық нәрсе: Әсеттің біраз дастанында Ғабдолла атты адам

не саудагер, не бай болып жүреді. Ақынның ол атты неғып сонша ұнатқанын түсіндіру қиын.

«Барат қыз»- ғашықтық дастаны. Дастанның оқиға желісінде «Үш жетім қызға» ұқсас тұстары, тіпті ұқсас шумағы да бар.

Баламның мен барайын анасына,
Анасы ақылдассын баласына.
Патшаға қыз бермеймін деп айтпаймын,
Жеткен соң бәлиғаттың шамасына,-

деген «Барат қыздағы» шумақ «Үш жетім қызда» сәл ғана өзгеріп қайталанады:

Барайын мен қызымның анасына,
Анасы ақыл салсын баласына.
Мырзаға қыз бермеймін деп айтпаймын,
Жеткен соң бәлиғаттың шамасына.

Мұндай ұқсастықтың текстологиялық жұмысқа да пайдасы тиді. «Үш жетім қызда» қыз әкесіне жіберілген адам «жаушы» делініпті, ал «Барат қызды», «елші» дейді, біз де оны осы соңғысына түзеттік. «Барат қыздағы» тек қана «Үш жетім қыздан» емес, Әсет творчествосындағы бүкіл сұлулықты жырлау мақсатына ұқсамайтын бір нәрсе- сұлулықтың өзін қару қылып жұмсау. Ізгіліктің, ең асқан мейірбандықтың көзі есептелетін әйел сұлулығы мұнда қару есебінде жұмсалады. Барат қыз патшадан өзіннің сұлулығы арқылы қорғанады, сұлулығын қорғаныс қаруы етіп пайдаланады: патша сұлулығыма шыдай алмай қартайсын деп шешеді.

Бетінде пердені ашып қыз отырды,
Сарайға ләулік қылып жарық құрды.

Қайғымен мені көріп қартайсын деп,
Құйқылжып неше реңді сегіз қырлы,-

деп түсіндіретін автор. Бүйтіп басқаны өз сұлулығымен өлтірмек болған әйел баласы қазақ әдебиетінде, сірә, Әсеттен басқада кездеспейді. Шығыс халықтарының әдебиетінде бір негізі бар ма, жоқ па әзірге ол жағы бізге белгісіз.

Әсеттің «Жәмсап», «Шаһи Ғаббас», «Нұғыман-Нағым» дастандары да махаббатты жырлайды. Алайда ешқайсысында жалаң махаббат әңгіме болмайды, байлық, мансап, зұлымдық сияқты қара күштердің әділдік адамгершілік сияқты ізгі ниетпен арпалысы бұларда да бар. Шытырман оқиғалардың дамуы да, шешілуі де қызықтырып отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әсет Наймайбайұлының әдеби мұрасы - аса қомақты мұра. Оның өмірбаянында, творчествосында әлі де анықтауды, толықтыруды қажет ететін жағдайлар көп. Оның әзірге жиналмаған, қолға түспеген шығармалары ел ішіндегі зерек жандардың зейінінде жүр. Соларды мүлде жоғалып кетпей тұрғанда сақтап қалу - халықтық міндет, баршамыздың парызымыз.

Әсет творчествосына әсер еткен, оны ақын етіп тәрбиелеген негізгі күш, біріншіден, бай халық ауыз әдебиеті. Әсеттің одан кейінгі тікелей ұстазы - Абай. Өлім аузында жатып та Абайды аузына алуы, Абайша қызмет жасай алмағанына өкінуі, «Онегин мен Татьянаны» жазғанда, өзін Абайдан кішік ұстауы - оның ұстаз алдындағы ізеті. Әсетке үшінші әсер еткен - орыс және шығыс әдебиеттерінің үлгілері. Әсет орыстың ұлы ақыны А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романын қазақша жырлап қана қойған жоқ, орыс әдебиетінен шама-шарқынша үлгі де алды. Ол үлгі оған әуелі Абай арқылы келсе, кейін Әбіш тілмәш сияқты орысша оқыған адамдардың ықпалымен де жетті. Ал шығыс әдебиетінің үлгілерін өзі де оқи алатын дәрежеде болды.

Бұқара халықты өнерге, мәдениетке үндеуде Әсет сияқты халық ақындарының творчествосы, ауызша қызмет атқаратындығы даусыз. Әсеттің асқақ әндері мен алуан тақырыпты өлеңдері, қисса-дастандары халықтық өнерімізді дамытуға, сонымен қатар халқымыздың мәдениетін көтеруге де өз үлесін қосқаны және қосып келе жатқаны күмәнсіз. Әсетке еліктеп, одан үлгі алып өскен де қазақ таланттары біршама. Атақты әнші-ақын Кенен Әзірбаев, ақын Есенсары Құнанбаев, өзімен айтысқа түскен Қали Әділбеков, Кәрібай Сасанов, Сәмет Малаев інілік

ізет жасап өнерін үйреніп өскен Арап Әміров, Шерияздан Өтепбергенов, Ауған Жақсылықов, Ержан Ахметовтар, «Онегин мен Татьянасын» ұмытпай сақтап табыс етуші Қуат Терібаев, Жүнісхан Көлдеев - бәрі де Әсет творчествосының әсері тиген жандар. Бұлардың әрқайсы-ақ Әсетке шәкірт атануды мақтан көріп өскен өнерпаздар. Шашубай Қошқарбаев 1949 жылы Кенен Әзірбаевпен жолығысқанда:

Атыңды әкең қайдан қойған тауып,
Әншісі Алатаудың думан-сауық.
Біржан сал, Ақан, Әсет, Балуан Шолақ,
Солардың жолын қудың әнін салып,-

дейді оған. Ал белгілі халық ақыны Төлеу Көбдіков «Семей ақындарына» деген өлеңінде:

Семейде менен басқа тоғыз ақын,
Бәрі де тілінен май тамызатын...
Әсетке шәкірт болып үлгі көрген,
Біреуі Есенсары нағыз ақын,-

дейді. Әсеттен үлгі көргендігін ерекше атайды.

Сан қырлы талант иесі Әсет Найманбайұлының композиторлық, ақындық мұрасы халқымыздың мәдени өмірінде алдағы уақытта да игілікті қызмет атқаратынына, рухани байлығымызды байытуда оның творчествосының өзіндік үлесі болатындығына еш күмән жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Каримов И.А. «Жоғары руханият – жеңілмес күш», Ташкент «Маънавият»-2008 ж.
2. «Айтыс», I-II том, Алматы 1988 ж.
3. «Ауыл кеші көңілді» «Қайнар» баспасынан 1985 ж.
4. Байзақов И. «Шығармалары» кітабының 1956 ж.
5. «Бес ғасыр жырлайды», хрес. I-II том, Алматы-1989 ж.
6. «Дастандар», I-II том, Алматы 1990 ж.
7. Дүйсенбаев Ы. Эпос және ақындар мұрасы, Алматы 1987 ж.
8. «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» «Ғылым» баспасы 1983 ж.
9. «Жалын». 1979 ж. 101-бет
10. «Жұлдыз», 1984 ж. № 7.
11. Затеевич А. «Қазақ халқының 1000 әні» 1963 ж.
12. Кенжебаев Б. XX ғ. Басындағы қазақ әдебиеті А-1976 ж.
13. Қабдалов З. Әдебиет теориясының негіздері. А- 2006 ж.
14. Қазақ әдебиетінің тарихы. I-II-том 1-кітап Алматы 1961 ж.
15. «Қазақ әдебиеті». 25 март, 1983 ж.
16. «Қазақ әдебиеті», 1985, 9 август.
17. «Қисса-дастандар», Алматы 1986 ж.
18. Найманбаев Ә «Шығармалар», Алматы., 1988 ж
19. Рақышев Д. «Мақтанышым - елім» «Өнер». 1984 ж.
20. Сүйінішәлиев Х., «XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті», А-1986 ж.
21. Сүйінішәлиев Х., «Қазақ әдебиеті тарихы», А -2006 ж.
22. Үш ғасыр жырлайды. Алматы, 1965 ж.
23. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. Алматы 1985 ж.
24. XIX ғасырдағы қазақ ақындары. Алматы 1988 ж.